

Anmeldelser

Hans Andersson & Jes Wienberg (red.): *Medeltiden och arkeologien. Mer än sex decennier.* Lund Studies in Historical Archaeology 14. Lund 2011. 110 sider. ISBN 978-91-89578-44-9. Pris: 180 SEK.

“Erik 90!” – sådan indledes dette lille skrift, som er resultatet af et seminar givet til fejring af Erik Cinthio, en af middelalderarkæologiens grundlæggere. Skriftet er ikke blot en velfortjent hyldest til Erik Cinthio og hans livslange engagement i middelalderarkæologien, men også et interessant indblik i fagets udvikling som akademisk disciplin på Lunds universitet. Erik Cinthio var en pioner. Med sit initiativ til etablering af faget i Lund i 1962, skabte han ikke blot det første sted i Skandinavien, hvor faget fik en egen akademisk ramme til undervisning og forskning i universitetsregi, men også på europæisk plan var Lund i front. Flere universiteter fulgte efter, blandt andet Aarhus Universitet i 1971. I de senere år er flere af disse miljøer enten lukket eller blevet kraftigt beskåret som resultat af omstruktureringer og prioriteringer. Lund består imidlertid endnu, om end ikke uforandret. I 2005 blev faget omdefinert som Historisk arkæologi, og det er nu ekspanderet i tid og rum til generelt at omfatte det arkæologiske studie af samfund med skrift.

Antologiens fire artikler er alle skrevet af yngre forskere ved faget, og inden for hvert deres felt giver de et signalement af fagets udvikling og udfordringer. Et femte kapitel er en ajourført bibliografi over Erik Cinthios publikationer, både fra tiden som forsker ved universitetet og som stadig aktiv emeritus.

Emma Bentz tager i sin artikel “Åmnet medeltidsarkeologi. Om det som förener

och fragmenterar” et interessant videnskabssociologisk perspektiv på fagets udvikling og særligt dets indre dynamikker med opsplitning i emner og disses indbyrdes varierende relationer og styrkeforhold gennem tiden. Middelalderens egen selvopfattelse i stænder har været tydeligt rammesættende herfor og findes omsat i undervisnings emnemæssige opdeling i “Land”, “By”, “Borg” og “Kirke” (og genfindes også i denne antologi). I 90'erne begyndte en orientering mod en mere kontekstuel tilgang på tværs af emnegrænser og en interesse for at udfordre begreber. Jeg oplevede selv som ung studerende på Middelalderarkæologi i Aarhus denne vending i Lund, hvor “veje” blev til “kommunikationsårer”. Dengang så jeg nok ikke med samme anerkendelse som i dag på værdien i denne øvelse, som var langt mere end en terminologisk navneleg, men en udforskning og ekspansion af terminologiens rammesættende forståelse for nutidens spørgsmål til fortiden. Med Bentz’ interesse for faggrænsers betydning og signalværdi, internt og eksternt, indtager fagets redefinering til Historisk arkæologi en naturlig og central plads i artiklen. Interessant har det ikke ført til større ændringer i de studerendes emnevalg, den tidsmæssige hovedvægt ligger stadig på middelalderen, dog med voksende andel af nyere og nyeste tid, og den geografiske hovedvægt ligger stadig på Skandinavien (og det middelalderlige Danmark). Dette er egentlig en tankevækkende konklusion, som ligger langt fra emnevalg og synspunkter i antologien “Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten”, Lund 2009, skrevet af en række forskere fra faget i anledning af dets omdefinering. Forskerne har fået en ny arkæologi, men hvornår

tager de studerende springet? Jeg er enig med Bentz, når hun påpeger, at "Viljan att vara gränslös er ett stort ansvar och en utmaning för den historiska arkeologien, där specialisering och et brett perspektiv måste balanceras". Og hvordan skaber man sammenhæng mellem universitetets ideer og det lokale museums behov? Udfordringerne og mulighederne i en historisk arkæologisk teoretiske og metodiske rammer diskuteres nu også i Aarhus; det bliver derfor interessant at følge håndteringen heraf i Lund de kommende år.

Ing-Marie Nilsson giver i sit bidrag om "Kyrkoarkeologin i går, i dag och imorgon? En spekulativ positionsbestämning" en rigtig god indføring i kirkernes helt centrale betydning for skabelsen af faget og dets selvforståelse, og beskrivelsen af de forskellige teoretiske strømninger og deres indflydelse på kirkearkæologien er interessant læsning. Vi følger udviklingen fra de første opmålinger af centrale monumenter i 1800-tallet, til udviklingen af et egentligt forskningsfelt i begyndelsen af 1900-tallet, frigørelsen af forskningsfeltets klare kunsthistoriske perspektiv med udviklingen af bygningsarkæologien som arkæologisk metode og hermed en forståelse af kirkebygningen som et arkæologisk objekt. I 1970'erne blev undersøgelser af kirkerne mindre et mål i sig selv og mere et middel til at beskrive det middelalderlige samfund, og 80'-90'ernes processuelle og postprocessuelle strømninger gav afsæt for en ny generation af arkæologer, som brød radikalt med tidligere tiders kunsthistoriske tolkningsparadigme. I de seneste årtier er forståelsen af kirken som en religiøs og symbolsk bygning dog blevet genintroduceret som et af mange teoretiske perspektiver i et betydeligt mere mange-facetteret (og dermed, synes jeg, også mere interessant) forskningsfelt. Også Nilsson diskuterer omstillingen til Historisk arkæologi, og da forskning i efter-middelalderlige kirker traditionelt er domineret af kunsthistorien, etnologi og kirkehistorie, opfordrer hun til

at inddrage kirkerne som et arkæologisk potentiale. Her er stadig meget at gøre, ganske som i Danmark. Nilsson peger også på en anden væsentlig udfordring, nemlig at kirkerne ikke er fortidsminder i gængs forstand, men stadig i brug og således sammenfletter fortid og nutid. Det gør på mange måder kirkerne unikke – og tankevækkende – forskningsfelter.

Joakim Thomasson diskuterer i bidraget "Från stadsarkeologi till urbanitetsarkeologi? Förslag till framtidsperspektiv" den udvikling, byarkæologien eller måske snarere urbanitetsarkæologien, har gennemgået. Med sine metertykke kulturlag har byen været en afgørende scene for udviklingen af registrerings- og udgravningsmetoder i tæt sammenhæng med skiftende teoretiske tilgange og perspektiver. Thomassen kommer vidt omkring, og jeg skal her blot fremhæve nogle få udvalgte diskussioner. Væsentlig er eksempelvis refleksionen over en underteoretiseret og stadig deskriptiv tilgang til kulturlagene, som står i kontrast til den mere ambitiøse tilgang til den efterfølgende bearbejdning af det hjemtagne fundmateriale. Med udgangspunkt i spørgsmålet: "Har förståelsen av källmaterialet, som diskuterats och uttryckts i mer teoretisk sammanhang, ikkätt oss med en teoretisk skrud som inte finns i praktiserande arkeologisk handling?", diskuterer Thomassen de udfordringer, som sammenhængskraften mellem arkæologiens teoretiske og praktiske sider til stadighed byder faget, både organisatorisk, idet feltarkæologien og forskningen kan tendere til at indgå i to forskellige versioner af faget, såvel som metodisk i konstruktionen af et arkæologisk kildemateriale. Et andet væsentligt punkt er håndteringen af nyere tids bygninger og deres egenartede status i den antikvariske lovgivning. Udfordringerne i den antikvariske lovgivning og kulturarvsforståelse er fælles for svensk såvel som dansk arkæologi, og jeg kan kun dele forfatterens ærgrelse over en lovgivning, som ikke tilgodeser

en helhedsopfattelse af den materielle kultur over og under jorden

Katalin Schmidt Sabo afrunder næsten symbolsk antologien med bidraget "Varför gör vi på detta viset? Ideal och verklighet bland arkeologer och bönder i Skåne".

Som i Danmark har heller ikke den middelalderlige landbebyggelse i Sverige traditionelt haft det store fokus – interessen vendte sig i lang tid mod periodens nye og mere spektakulære miljøer: kirker, borge og byer. Først med en ny antikvarisk lovgivning i slutningen af 80'erne og igangsættelse af store byggeprojekter i Skåne fik landbebyggelsen fart som forskningsfelt. De sidste 30 års undersøgelser har fundamentalt – og ikke overraskende – ændret billedet af et lidt gråt forskningsfelt baseret på et spinkelt kildemateriale. Metertykke kulturlag og luksugenstande af metal er i dag en del af landsbyarkæologien. Også synet på landbebyggelsens dynamik og rolle i samfundet har ændret sig; kontinuitet tolkes ikke længere som et resultat af passivt fravalg, men som et aktivt tilvalg blandt lokale og regionale aktører, og landsbyernes rumlige og sociale praktiker, som blev opretholdt under aktiv medvirken af kirke, konge og jordejere, lagde grund til en samfundsbærende identitets-skabelse.

Bogen er interessant læsning, og den kan varmt anbefales. Den giver en glimrende og reflekterende oversigt over middelalderarkæologiens udvikling i Sverige, metodisk og teoretisk, såvel som over aktuelle problemstillinger og fremadrettede debatter. Heldigvis er den også suppleret med fyldige litteraturlister, som giver en god indgang til en række centrale værker, hvis betydning rækker langt ud over svensk arkæologi.

Mette Svart Kristiansen

Middelalder- og Renæssancearkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Birgit Arrhenius & Uaininn

O'Meadhra (eds.): *Excavations at Helgö XVIII – Conclusions and New Aspects.*

Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademin. Stockholm 2011. 214 sider. ISBN 978-91-7402-401-2. Pris: 265 SEK.

Det attende bind er det – i det mindste foreløbigt – sidste i serien, der over en periode på mere end 50 år har præsenteret og analyseret det righoldige fundmateriale fra udgravningerne på Helgö i Mälaren. Udgravningerne, der strakte sig over 25 år fra 1954-1978, foregik under ledelse af Wilhelm Holmqvist og vakte berettiget opsigt også langt ud over Sveriges grænser. En generation af nulevende arkæologer har kunnet følge udviklingen, efterhånden som de enkelte bind i serien af Helgö-publikationer udkom – mange endnu mens udgravningerne stadig var i gang. Dette betød, at diskussionen af pladsen udbredtes til et stort antal fagkolleger, som på denne måde har fået lejlighed til at give deres mening om pladsen til kende.

Bind XVIII indeholder ni egentlige artikler samt en omfattende og uundværlig bibliografi for den, der fremover vil beskæftige sig med fundene fra Helgö. Endvidere er tilføjet to appendixer, der redegør for henholdsvis målesystem og inventar-numre.

Den første artikel er skrevet af *Birgit Arrhenius*, som har gjort rejsen med fra de første udgravninger i 1950'erne. Hendes primære kendskab til pladsen præger hendes bidrag på godt og ondt, og for mange vil artiklen på visse punkter nok forekomme indforstået. For at lette overblikket kan det derfor være på sin plads at kaste blikket bagud – ikke mindst når det gælder de forskellige tolkninger af pladsen. Her lægger man mærke til, at Wilhelm Holmqvist i det første Helgö-bind fra 1961 næsten udelukkende anså pladsen for at være et handelscentrum (en oversigt over indholdet af samtlige bind findes s. 185 ff.). I den følgende halve snes år fremlagdes de en-

kelte bygningsgrupper og hustomter og en stor del af fundmaterialet. Fra 1972 og i de følgende år (bind IV og V) gik man for alvor i lag med bearbejdelsen af det omfattende materiale fra værkstedsområderne, hvor ikke mindst studierne af de lokalt fremstillede reliefspænder, hægtespænder og nåle vakte opsigt. Naturvidenskabelige metoder og analyser kom efterhånden til at spille en stadig større rolle. Derved bragtes nye aspekter for alvor ind i diskussionen af Helgös betydning.

Et vigtigt bidrag til tolkningen af Helgö så dagens lys i 1971 med Agneta Lundströms disputats, hvori hun understregede pladsens multifacetterede karakter og langvarige brug. For den vigtige “bygningssgruppe 2” (building group 2) foreslog hun en anvendelse for bygningerne, hvor der skelnedes mellem bosættelse, “banqueting hall” og værkstedsområder, men der gjordes samtidig opmærksom på, at mere end halvdelen af fundene var fremkommet udenfor husene.

Helgö-projektet afsluttedes officielt i 1974, men arbejdet – og ikke mindst diskussionerne om bosættelsens funktion og betydning – fortsatte. I løbet af 1970'erne flyttedes fokus mere og mere over mod at betragte Helgö som en del af en større geografisk helhed – ikke blot indenfor Mälaramrådet, men som aktør i et baltisk-skandinavisk netværk.

I 1988 var behovet for at vende bøtten og revurdere pladsen blevet så stort, at mange af de yngre arkæologer, der var vokset op med Helgö, sammen i en række artikler i “Thirteen Studies on Helgö” søgte at vurdere resultaterne af mere end 25 års udgravninger og foreslå nye forskningsmæssige muligheder. Artikelsamlingen betragtedes af mange som en nedvurdering af pladsen – en kold afvaskning efter Holmqvists visioner om Helgö som “the missing link” mellem jernalder og Sveariget.

I de følgende år fortsatte fremlæggelsen af de enkelte bygningsgrupper og grav-

pladser, der lå spredt i området. I dag omfatter det “klassiske” Helgö-område otte adskilte bygningsgrupper og seks gravpladser samt et “forsvarsanlæg” beliggende på en markant klippeknoild syd for den vigtige bygningsgruppe 2.

Selvom Holmqvist i en lille artikel fra 1959 – efter fremkomsten af en håndfuld guldgubber – skrev om “Hednisk kult på Helgö” (Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien, Handlingar 91), fulgt af “The dancing gods” (Acta Archaeologica 31, 1960), var det ikke det aspekt, der optog forskerne mest, hvilket man kan forvisse sig om ved at gennemse litteraturlisterne bagest i bind XVIII. Tolkninger af pladsen som muligt centrum for kulthandlinger var ikke på mode blandt skandinaviske arkæologer på den tid. Ganske vist diskuteredes betydningen af guldgubberne fra Helgö (først og fremmest ikonologiske aspekter) af enkelte forskere, ikke mindst historikere og religionshistorikere som Karl Hauck og Gro Steinsland.

Først med fremlæggelsen af de “eksotiske” og “sakrale” fund i 2004 (“Excavations ... XVI”) har det kultiske element for alvor gjort sin entre i serien af “Excavations ...”. Det er sket sideløbende med, at der fra forskellig side er taget initiativ til en mere generel diskussion af den førkristne kult i form af tværvideenskabelige symposier (bl.a. “Nordisk Hedendom”, 1988 og “Vägar til Midgård”, 2000 ff.). Det er derfor i tråd med tidsånden, at Arrhenius' bidrag, som titlen “Helgö – pagan sanctuary complex” antyder, først og fremmest fokuserer på Helgös status som muligt kultsted.

Indledningsvis redegør Birgit Arrhenius for øens centrale placering i Mälaramrådet og gennemgår stednavnene med fokus på fund af “sakrale” genstande fra området. Allerede fra begyndelsen besværliggøres læsningen af, at der generelt mangler en sammenhæng mellem tekst og kortmateriale – selvom man ved at blade frem og tilbage i andre artikler i bindet i de fleste til-

fælde kan finde relevante kort og planer. På side 14 får man en væsentlig del af forklaringen på, hvorfor planerne af de enkelte huse er gengivet med nord nedad (dvs. modsat oversigtskortet) – nemlig Wilhelm Holmqvists ønske om at give læseren en fornemmelse af bosættelsesområdets nordvendte aspekt. Det stiller unægtelig krav til læseren, og da mange af de ældre planer i forvejen er modificerede til denne artikel(?), ville det have været en fin service at vende dem. Det lader sig relativt let gøre med moderne teknologi. Der henvises flere steder til det i øvrigt meget smukke gamle (retvendte) kort over øen, der pryder publikationens forside; men det er desværre så kraftigt reduceret, at det er svært at læse navnene selv med en lup.

Store dele af artiklen bærer tydeligt præg af forfatterens detaljerede, primære kendskab til både selve udgravningshistorien og til de topografiske forhold i området. Det mærker man bl.a. i forbindelse med diskussionen af den vigtige “bygningsgruppe 2”, der former sig som en vandring begyndende ved gravpladsen sydøst for bygningerne. Især hvor det gælder diskussionen af de enkelte huse og deres indretning – risikerer man dog at blive tabt af vognen. Det gælder ikke mindst, når Arrhenius’ tolkning af bygningsgruppe 2 afviger fra den i *Excavations ...* bd. III “...based on my own experience when personally involved in the excavation” (1955-65) (s. 14). Man kan ikke forvente, at læseren har de nødvendige detaljer presente eller er udstyret med de relevante ældre bind ved læsningen for at kunne følge med.

I et afsnit med overskriften “Helgö as a centre for a prehistoric cult” diskuterer Arrhenius området ud fra den teori “... that a sacred function must surely have dominated a place with the name “Helgö” (s. 14 ff.). Som afsæt for diskussionen af den vigtige bygningsgruppe 2 griber hun tilbage til stednavneforskeren Karin Callisendorf, som allerede i 1964 og senere i 1991 udtrykte sin skuffelse over, at arkæo-

logerne ikke tog hensyn til stednavnet “Helgö” i deres overvejelse omkring bosættelseskompleksets funktion.

De bygninger, der betragtes som relevante for diskussionen, omtales enkeltvis. Hus V (“Foundation V”) anses for central for diskussionen af kulten på Helgö. Den centrale del af bygningen udgøres af en ca. 40 m² stor rektangulær, indrammet “platform”. Med henvisning til Neil Price (*The Viking Way*, 2002) tolker Arrhenius denne struktur som “*seiðrhjallr*”, d.v.s. den forhøjning, hvorfra vølven ifølge norrøn tradition fremsagde sine spådomme. Hvorvidt en så vidtgående tolkning er rimelig set på baggrund af den simplificerede og “modificerede” (sic!) plan over huset, må være op til den enkeltes temperament. Uanset bygningens mulige funktion i kultisk sammenhæng forekommer ikke mindst den hypotetiske rekonstruktion af huset på grundlag af gengivelser af “huse” på billedsten fra Sandra og Ardre (Gotland), fig. 1.8 – og på staven fra Klinta på Öland, fig. 1.11, temmelig fantasifuld.

Til gengæld er der almindelig enighed blandt forskere om, at det centrale rum i hus IA (s. 20 ff.) må have været “reserveret” specielle – herunder kultiske – begivenheder på grund af sammensætningen af fundmaterialet, der omfatter genstande som glas og guldgubber. Fund af låse antyder, ifølge Arrhenius, at de kostbare genstande normalt var gemt bag lås og slå. Om de to nævnte fundgrupper kan have indgået i ritualer samtidig afhænger af en mulig sen datering af guldgubberne (til begyndelsen af 8. århundrede), som forsigtigt antydet af Jan Peder Lamm (*Excavations...* XVI, 2004, 130). At nogle guldgubber kan have været fastgjort til en af de tagbærende stolper, som foreslået af Lars Larsson for kulthuset i Uppåkra, forekommer meget sandsynligt. Derimod må Arrhenius’ tolkning af to skubbeværne, anbragt med bunden i vejret, som “nosser” ved basis af en “fallosstolpe”, høre hjemme i den mere fantasifulde afdeling (jfr. fig. 1.13-1.15).

På side 31ff. opsummeres argumenterne for en eventuel før-kristen kultaktivitet på Helgö, der var centreret omkring bygningsgruppe 2. Mens man generelt må være åben overfor forskellige tolkningsforslag – også på det kultiske område, er der til tider langt mellem den faktiske dokumentation og nogle af de hypoteser, der præsenteres i artiklen. Selvom langdistance-kommunikationen generelt var god gennem det meste af jernalderen, er eksempelvis sammenhængen mellem et “bådformet” hus (Foundation IIIA), Isis-kulten i Middelhavsområdet og en mulig lokal Freja-dyrkelse (s. 31) vanskelig at forholde sig til.

I det korte afsluttende afsnit sætter Arrhenius spørgsmålstegn ved Helgös status som “eliteresidens” på linje med Gudme, Uppåkra og Sorte Muld. Især lægger hun vægt på de manglende stormandsgrave – noget der dog er et væsentligt, men endnu uløst problem for de fleste centralpladser.

Gennem hele artiklen fornemmer man, at Arrhenius så at sige har Helgö “inde under huden” – noget der på den ene side er positivt, men samtidig lader hun ofte sine læsere i stikken. Efter flere gennemlæsninger sidder man tilbage uden det forkromede overblik over det vigtige og komplekse bosættelsesområde, man havde håbet på.

I en kort artikel: “Hillfort or sacred enclosure?” giver *Synnøve Reisborg* en oversigt over de meget begrænsede undersøgelser af anlægsindikatorer på toppen af en markant klippekold syd for bygningsgruppe 2. På toppen er bevaret rester af en enkel vold bygget i tørmurskonstruktion. I 1974 foretoges en fosfatkartering – dog med et meget lille antal prøver spredt over et stort område (fig. 2.2). På grundlag af anomalier gravedes nogle søgegrøfter, der dog ikke gav oplysninger, som kunne danne grundlag for videre tolkninger (fig. 2.3). Enkelte C14-dateringer spændte fra bronzealder til middelalder.

Med henvisning til en afhandling af Åke Wall (“De hägnade bergens landskåp”,

2003) foreslår Rejsborg, at det indhegnede område kan have spillet en rolle i kulten og desuden var et vigtigt udkigspunkt, der dækkede den vigtige indsejling til Mälarmrådet. Mens det sidste forekommer meget sandsynligt, savnes reelle beviser for det første, hvilket forfatteren naturligvis er bevidst om.

Ann-Marie Hansson har analyseret de unikke fund af bevarede brød fra Helgös “offerplads” (Foundation IV) ved foden af den ovennævnte klippekold og umiddelbart ved siden af bygningsgruppe 2. Der skal for en ordens skyld erindres om, at der her ikke er tale om en hustomt. Grunden til at brødene har kunnet bevares, er de for Helgö usædvanligt tykke kulturlag, der fandtes netop her. Torun Zachrisson har tidligere diskuteret fundstedet i “Excavations ... XVI” (2004), hvor man bl.a. ved hjælp af fotografier får et bedre indtryk af lokaliteten end i den foreliggende artikel.

Brødet fra “foundation 4” forekom gennem hele lagfølgen, hvoraf de ældste lag er C14-dateret til yngre romersk jernalder, og de yngste stammer fra begyndelsen af vikingetid. Brødet beskrives som små boller med en diameter på 5-6,5 cm. Hovedingredienserne i brødet fra “Foundation 4” er byg og havre med tilskud af hestebønner og ærter. I offerlagene fandtes i øvrigt bl.a. knogler af kvæg, svin samt får/ged.

Artiklen indeholder en grundig gennemgang af brødfremstillingens lange historie under særligt hensyn til det sakrale aspekt, der har kunnet dokumenteres meget tidligt i Nærorienten og Middelhavsområdet. I et afsnit diskuterer forfatteren begrebet *thesmophoria*, der dækker ceremonier – centreret omkring en dyrknings- og frugtbarhedscyklus, som foregik under åben himmel til ære for de græske guder Demeter og Persephone. Som sammenligningsgrundlag for eventuelle lignende ceremonier på Helgö omtaler Hansson to “brødterrasser” (St. Walburg og Monte Papalucio) i henholdsvis Alpeom-

rådet (Sydtyrol) og Apulien (Syditalien) dateret til århundrederne før Kr.f. Begge er velundersøgte med klare indikationer af langvarig brug som offersteder.

I et kort afsnit gennemgås tidlige svenske fund af brød, hvor materialet fra Helgö både er det ældste og mest omfattende. Også brandgrave fra yngre jernalder-vikingetid kan dog indeholde forkullet brød.

I diskussionen sammenlignes Helgö med de nævnte italienske brød/brandof-ferpladser, der bl.a. har placeringen på en skrånning til fælles. I diskussionen tages læserne vidt omkring, både geografisk og mytologisk. Det er vanskeligt at vurdere sandsynligheden i de mediterrane indflydelser så langt mod nord, men – som forfatteren selv har påpeget – har netop frugtbarhedskulten og det særligt kvindelige aspekt gamle aner (bronzealder). Ligesom i Birgit Arrhenius' artikel strækkes materialet til det yderste i forsøget på at rekonstruere offerceremonierne. De mere spekulative elementer i artiklen overskygger dog ikke den kulturhistoriske værdi af de unikke brødfund fra Helgö.

I artiklen "New horizons for Helgö" stiller *Svante Fischer* og *Helena Victor* nogle vigtige spørgsmål foranlediget af de store mængder af støbeformsfragmenter, der er helt specielle for Helgö: Hvilken rolle spillede metalhåndværkeren? De minder i denne sammenhæng læseren om, hvor sjældne de Helgö-producerede relieffibler rent faktisk er i både grave og på bopladser.

Artiklen fokuserer indledningsvis på de deskriptive analysemetoder, der har været anvendt af forskellige forskere – fra det zoneopdelte over det geometriske til den omdiskuterede multifacetterede metode, der anvendtes af Erä-Esko for finsk Stil-I. I dag er de fleste enige om, at mange stil-I-ornamenterede genstande fra Finland sandsynligvis er fremstillet på Helgö.

For bl.a. at sætte det store støbeformsmateriale ind i en bredere sammenhæng præsenterer forfatterne et forskningsprojekt under Uppsala Universitet,

"Deaths snug chamber", der på grundlag af to databaser beskæftiger sig med folkevandringstidens kronologi i Mälaronrådet.

Den ene (LEO), der indeholder møntfund fra ca. 250-565, er udarbejdet af Svante Fischer. Den anden (FAM) omfatter gravkomplekser fra Mälaronrådet og det sydlige Norrland, indsamlet af Helena Victor, som via korrespondensanalyse og seriation har opstillet fem kronologiske faser for folkevandringstid.

Springer man frem til resultaterne af analysen, opereres med tre "horisonter" (Alpha, Beta og Gamma). Den første (Alpha) betegnes som en "acquisition period", hvor Svante Fischer argumenterer for en – vanskeligt påviselig(?) – udbetaling af solidi *direkte* fra den østgotiske magtbasis i Ravenna til lejesoldater fra Mälaronrådet. Beta-horisonten karakteriseres som særlig interessant for Helgö, idet den forbindes med etableringen af værkstederne, hvor der specielt i perioden 480-530 produceredes og spredtes bronzesmykker. Gamma-horisonten (den sidste) er en "deponeringsperiode" repræsenteret af gravlæggelser, der opdeles i to korte faser, hvis holdbarhed det er vanskeligt at vurdere uden forhåndskendskab til de fundkombinationer, der ligger til grund for opdelingen. I forbindelse med diskussionen af mulige konkurrenter til Helgö (s. 89) ville det have været en hjælp, hvis stednavnene havde været vist på kortet, fig. 4.11.

Opdelingen rejser nogle potentielt interessante spørgsmål: En hypotese er, at en del af de genstande, der fremstilledes på Helgö, tilsyneladende ikke eksporteredes, men blev genbrugt til fremstilling af andre genstande i 500-tallet. Fortsatte man alligevel med at producere ting, som man ikke kunne afsætte? Var det grunden til, at produktionen tilsyneladende ophørte? Måske kunne grundlaget for at besvare nogle af disse spørgsmål forbedres, når – og hvis – man engang får en dækkende metaldetektor-afsøgning af potentielle bopladser i området?

I en ganske kort artikel analyserer *Morten Axboe* en brakteat bestående af flere små, sammenhørende fragmenter. Skønt præget ikke er kendt, passer det både teknisk og ikonografisk godt i Mälaramrådet.

Det mest interessante ved det miserabelt udseende stykke er, at det i modsætning til de to andre brakteater fra Helgö er fundet mellem husene i bygningsgruppe 3. Stumperne formodes at stamme fra en guldsmeds værksted.

Med vanlig forsigtighed søger Axboe at vurdere brakteaterne fra Helgö i en sakral sammenhæng ved at pege på den udfordring, der ligger i at udrede den mulige forbindelse mellem brakteater og guldgubber. Måske er Helgö ikke det mest egnede sted til at løse dette problem – både af kronologiske og ikonografiske grunde?

Ulla Lund Hansens nyvurdering af glas materialet fra Helgö hører med sine godt 40 sider til de længere bidrag. At nye analyser giver god mening, hænger bl.a. sammen med, at der i den mellemliggende periode er fremkommet mange nye fundrige bopladser både i Skandinavien og Europa, der kan bidrage til at sætte materialet fra Helgö i perspektiv på et langt sikrere grundlag, end man var i stand til tidligere. Artiklen omfatter kun skår af egentlige glaskar (bægre, skåle, drikkehorn), mens perlematerialet ikke behandles, selvom det ved flere lejligheder optræder i periferien. De ca. 1600 skår fra Helgö skønnes at repræsentere mindst 80 forskellige kar/bægre med et tidsspænd på 800-900 år mellem de ældste (1.-2. århundrede) og de yngste (9. århundrede).

Indledningsvis berøres en række af de overordnede problemer, der er forbundet med studiet af fragmenterede glas. Et af dem er, at beskrivelser af farver er subjektive. Når man læser, at Ulla Lund Hansen introducerer supplerende beskrivelser (rettelser), netop når det gælder farverne, kunne man derfor godt blive betænkelig, hvis det ikke havde været for hendes mangeårige studier af glas, der spænder fra Nord-

europa til Orienten. Oversigten over tidligere anvendt terminologi er tilføjet forfatterens egne betegnelser. Her ville det have været nyttigt, hvis den dominerende tyske terminologi havde været tilføjet alle steder i listen.

Den grundige gennemgang af de glastyper, der er repræsenteret på Helgö, udgør en væsentlig del af artiklen, som ligeledes omfatter en up-to-date oversigt over importen af glaskar til Nordeuropa. Gennemgangen af materialet er illustreret med en kombination af Wilhelm Holmqvists afbildninger i "Excavations II ..." og nyoptagelser af høj kvalitet af væsentlige skår, der – efter referentens mere sparsomme erfaringer med identifikation af glas – giver farverne særdeles godt.

Siden 1980'erne er der lagt meget energi i at søge at passe skårmaterialet fra Helgö sammen. Netop det faktum, at det har kunnet lade sig gøre at samle større flager, gør det sandsynligt, at glassene importeredes som hele kar. Artiklen afliver således den tidligere opfattelse, at glasset kunne have været importeret som skår (råvare) til perleproduktion, der for Helgös vedkommende dateres generelt til 8. århundrede (dvs. *relativt* tidligt i skandinavisk sammenhæng). Samlet viser glas materialet, at man tilsyneladende havde en stabil kontakt med glasproducerende centre på Kontinentet fra 4./5.-9. århundrede.

I et længere afsnit gennemgås en række hovedsagelig nordeuropæiske pladser, der har betydning for vurderingen af Helgö. Ved omtalen af Jakuszowice (Polen) savner man nogle bemærkninger om karakteren af relationen mellem denne vigtige plads og Helgö, selvom en sådan antydes tidligere (side 102). Ulla Lund Hansen peger her på de problemer, der fortsat er med at få indkredset produktionscentrene for de såkaldte "Sortehavsglas" og den storpolitiske baggrund for de østlige forbindelser i 4. og 5. århundrede. Blandt de øvrige pladser skal her blot nævnes Gross Strömkendorf, der sammen med bl.a. Ribe, Hedeby og

Dorestad er med til at placere Helgö indenfor Østersøhandelen.

Et af de spørgsmål, forfatteren stiller i artiklen, er, om glasset på Helgö kan have været importeret til perlefremstilling. En række nytegnede spredningskort (Planche IV:7-VI:2), der viser den ujævne fordeling af glasset på de forskellige dele af bopladsen, er med til at besvare en række vigtige spørgsmål om anvendelsen af de enkelte bygninger.

Afslutningsvis konkluderes, at fordelingen af glasskår viser, at specielt hustomt Ia (bygningsgruppe 2) må have haft en særlig funktion, der sammenlignes med Uppåkra og en række andre pladser, hvor udvalget af fund (våben, guldgubber) viser, at kult/officeremonier af forskellig art fandt sted netop her.

Med *Uaininn O'Meadhras* og *Jan Peder Lamms* "Enigmatic Irish stud" forrykkes scenen fra Kontinentet til det anglo-irske område. Artiklen kan ses som en forsmag på igangværende detailstudier af det insulære materiale fra Helgö. Titlen snyder lidt, fordi artiklen også i høj grad handler om de øvrige insulære genstande fra Helgö – inklusive den velkendte bispstav.

Indledningsvis omtales de skriftlige kilder, der kan bidrage til at forklare, hvordan insulært – først og fremmest kirkeligt – inventar kan have fundet vej så langt østpå som til Østersøområdet. Holmqvists mere end 50 år gamle forslag, der går ud på, at de kirkelige genstande fra bygningsgruppe 2 repræsenterer en tidlig kristen mission på Helgö i 9. århundrede, afvises som usandsynlig. Spørgsmålet, om hvorvidt de insulære genstande i stedet er røvet gods eller handelsvarer, besvares dog ikke entydigt.

Artiklen stiller flere spørgsmål, end den giver svar; men sådan må det nødvendigvis være, når man graver dybere i et materiale. Det er fascinerende at forestille sig, som forfatterne gør, at de "eksotiske" emaljerede genstande – oprindeligt fremstillet til kristne ritualer – måske fandt an-

vendelse i den førkristne kult på linie med guldgubber og glas.

Kenneth Johnsson præsenterer i en kort artikel en i og for sig ikke særlig mærkværdig tysk mønt fra første halvdel af 1000-tallet fundet indenfor bygningsgruppe 2 (nær hus IIIA). Den omstændighed, at der ikke er konstateret nogen bosættelse på stedet fra denne tid, gør det vel mest sandsynligt, at mønten er tabt tilfældigt – skønt forfatteren antyder, at der måske er tale om et offer.

Nok så interessant er den oversigt, *Kenneth Johnsson* giver over 15.000 vikingetidsmønter, der er fundet i Södermanland og Uppland, hvor sassanidiske og islamske mønter dominerer fuldstændig fra ca. 800 til slutningen af 10. århundrede, hvorefter de gradvis afløses af vestlige mønter (engelske og tyske). Når man studerer udbredelseskortene, er det dog vigtigt at lægge mærke til, at det store antal mønter, der stammer fra udgravningerne i Birka, Sigtuna, Adelsö og Helgö, er vist på separate kort. Artiklen indeholder i øvrigt en god kombination af historiske og metodiske overvejelser.

Den sidste artikel, forfattet af *Annette Frölich* (som har både arkæologisk og medicinsk baggrund), beskæftiger sig med et emne, der kun relativt sjældent har været genstand for særskilte studier i Skandinavien.

Som forfatteren nævner, er det sikkert undsluppet de flestes opmærksomhed, at *Wilhelm Holmqvist* allerede i 1961 foreslog, at man havde udøvet en form for helbredelse på Helgö. Hans teori hvilede på fund af seks jernknive, som han opfattede som åreladningsinstrumenter.

Efter en fornyet gennemgang af materialet har *Annette Frölich* udpeget 53 redskaber, der kan have været anvendt i medicinsk-kirurgisk sammenhæng. En af grundene til, at dette overhovedet kan lade sig gøre, er, at kirurgiske instrumenter næsten ikke har ændret sig i århundredernes løb. Det mulige kirurgiske udstyr fra Helgö

omfatter – foruden de nævnte åreladningsknive – forskellige andre knive, pincetter og nåle. Identifikationen af såkaldte “brændjern” antyder, at man kan have beskæftiget sig med egentlig kirurgisk virksomhed.

I et afsnit, der specifikt analyserer mulighederne for at påvise medicinsk behandling på Helgö (og Birka), lægges især vægt på den viden, man oprindeligt kunne have skaffet sig gennem kontakt med de feltlæger, der var knyttet til de senromerske hærenheder. Fra de senere jernalderperioder kendes skriftlige kilder, der omtaler medicinsk kunnen, fra både England og Kontinentet – først og fremmest klostrene.

Skønt artiklen er meget faktuel, berører forfatteren også – hist og her – det sakrale aspekt, hvor især åreladningsinstrumenterne kan have været anvendt på både dyr og mennesker i forbindelse med offerceremonier. Som argument fremføres bl.a., at tre af knivene fandtes i den såkaldte “Foundation IV”, der, som det er fremgået af flere tidligere artikler, specielt synes knyttet til offerhandlinger. At der faktisk foregik noget specielt på Helgö antydes af, at der her er fundet et – relativt set – betydeligt større antal mulige kirurgiske instrumenter end i Birka. Måske havde man på Helgö udviklet en særlig ekspertise på det medicinske område?

Overordnet set falder artiklerne i dette sidste bind af “Excavations ...” i to næsten lige store grupper, hvor den første har et mere teoretisk-hypotetisk indhold end den sidste, hvor dokumentationen unægtelig er lettere at overskue. Man kunne godt få den tanke, at forfatterne over en kam er blevet anmodet om specielt at tage stilling til det “kultiske” aspekt på Helgö – eller måske er det bare indbildning?

Margrethe Watt
København

Mogens Bencard m.fl. (red.): *Ribe Excavations 1970-76, Vol. 1-6*, 1981-2010. Vol. 3-6 under medvirken af Helge Brinch Madsen, vol. 3-4 desuden Lise Bender Jørgensen og vol. 5 under medvirken af Aino Kann Rasmussen. Vol. 1-4 udg. af Sydjysk Universitetsforlag, vol. 5-6 af Jysk Arkæologisk Selskab.

I dag er Ribes uforventede høje alder en gammel nyhed. Men det var en pionerindsats, den daværende stadsantikvar Mogens Bencard ydede, da han i 1970 kom på sporet af de første sikre vidnesbyrd om et bysamfund fra begyndelsen af 700-årene, kun et langspyt fra det middelalderlige Ribe, men på den “gale” side af Ribe Å. Med de begrænsede midler, der dengang var til rådighed for tidskrævende arkæologiske undersøgelser, fandt Mogens Bencard i de følgende år flere steder i området overbevisende bekræftelser på den vigtige iagttagelse. Den faglige publikation af undersøgelserne trak dog i langdrag, da Mogens Bencard få år efter forlod Ribe for at blive leder af de kongelige samlinger på Rosenborg Slot. Det nye ansvarsfulde hverv levnede ham kun ringe tid til at beskæftige sig med sine tidligere bedrifter. Mogens Bencards efterfølgere i Ribe forvaltede imidlertid arven med talent. Byens undergrund kom i andre gode hænder, som med stor succes og gode nødudgravningspenge videreførte jagten på byens ældste tider og allerede i 2006 udsendte tobindsværket “Ribe Studier 1.1 og 1.2. Det ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000”, redigeret af Claus Feveile.

Med dette værk overhalede Claus Feveile faktisk Mogens Bencard, som ganske vist havde søsat bogserien “Ribe Excavations 1970-76” med vol. 1 i 1981. Det langsomme udgivelsestempo bevirkede imidlertid, at serien først blev afsluttet i 2010, da dens sjette og sidste bind udkom.

Ved første øjekast kan både rækkefølgen i publikationerne og forekomsten af næsten samtidige bøger med næsten samme

emne forvirre læserne. Men tager man sig tid til at sætte sig ordentligt ind i problemerne, er det kun en fordel at have rådhed over de to parallelle fremlæggelser af publikationer, som begge er af høj kvalitet, og både i vol. 4 og vol. 5 af Ribe Excavations er der nyttige sammenstillinger af jordlagsbetegnelser i de to sæt publikationer. Nye læsere kan også hjælpes på vej af et tredje nyt værk, "Ribe Bys Historie 1, 710-1520", redigeret af Søren Bitch Christensen 2010.

Men nu til Ribe Excavations vol.1 (1981). Mogens Bencard giver her et samlet overblik over de udgravninger, der under hans ledelse havde vist sig at rumme fund fra 700-årene. Dernæst fremlægger Inge Skovgaard-Petersen in extenso de skriftlige kilder fra tiden mellem 700 og 1200, der direkte og indirekte fortæller om Ribes historie. Dette til god nytte for de læsere, der ikke har det fornødne forkundskab til de spredte og til dels selvmodsigende efterretninger i de samtidige kilder. Sidste store bidrag i bindet er af Kirsten Bendixen, der her fremlægger og forklarer de 30 frisiske mønter – sceattas – der var udgravningernes første store overraskelse og vanskelige gåde.

I vol. 2 (1984) er hovedbidraget en indsigtsfuld redegørelse fra Helge Brinch Madsen for den store mængde af støbeforme fra metalhåndværk, især de såkaldte berdalspænder, der her i Ribe forekommer langt tidligere end hidtil antaget. Bidraget har en tilføjelse i vol. 5 om dateringen og et appendiks i vol. 6, skrevet efter en senere udgravning, der ændrede antallet af formodede værksteder med bronzestøbning.

Vol. 3 (1991) indledes med tre bidrag fra naturvidenskaberne. Hans Arne Jensen analyserer frø, frugter og andre makrofossiler. Han finder, at intet her taler imod, at der er tale om en permanent boplads med tilknyttet markedsfunktion. Per Nansen har undersøgt parasitæg i gødningslagene og især fundet vidnesbyrd om kvæghold. Tove Hatting behandler 9.000 benfrag-

menter, hvor der blandt andet er rester af mange kronhjortetakker, som må stamme fra fremstilling af kamme. De fundne fåreknogler viser, at fårene på bopladsen gennemgående har været af høj alder, og Tove Hatting antager derfor, at de især må have været holdt af hensyn til ulden.

Dette harmonerer med Lise Bender Jørgensens fremhævelse af tekstilproduktionen, hvis omfang – blandt andet dokumenteret ved fundet af 595 vævevægte – vidner om permanent beboelse på stedet. Ingrid Nielsen kan i læderfundene påvise tilstedeværelsen af skomagere. Knud Botfeldt og Helge Brinch Madsen fremlægger 1.909 stykker rav, der for det meste er uforarbejdede. Mængden viser dog, at der må have været produktion af ravsmykker på bopladsen. Og endelig fortæller Siri Myrvoll om 117 hvæssesten. Kun 17 af dem kan lokaliseres; de er norske og stammer fra Eidsborg.

Vol. 4, der var ledsaget af et planchehæfte med opmålinger, udkom i 1990. Det er efter min mening det vigtigste bind i serien. Hovedindholdet, der er skrevet af Mogens Bencard og Lise Bender Jørgensen, er en forbilledlig fremlæggelse af udgravningernes metoder, som kulminerer i en overbevisende og særdeles velskrevet redegørelse for stratigrafien i kulturlagene, hvor de forskellige former for fyldjord fremtrådte som en mangfoldighed af vandrette striber af vekslende tykkelse i udgravningernes jordvægge. De mange jordlag fordeles sig kronologisk i fire hovedfaser. Fase 1 er overfladen af den naturlige basis, med talrige ardspor der må stamme fra almindeligt landbrug. I Fase 1A sker grundlæggelsen af det ældste Ribe. Her findes de første sceattas, og der er udmålte parceller, adskilt af gravede grøfter. Fase 2 indeholder overvejende gødning. Her er der talrige spor af forskellige håndværksværksteder. Fase 3 er en akkumulering af jordlag med stor fundrigdom. Fase 4 viser sig som ustrukturerede mineraliserede lag, forstyrret i middelalderen eller senere.

Bindet afsluttes af en opregning af de dendrokronologiske dateringer fra udgravningerne, skrevet af Kjeld Christensen. Med udgangspunkt i dem og støtte af daterbare fund, især sceattas, kan grundlæggelsen af det ældste Ribe, dvs. begyndelsen af fase 1A, dateres til ca. 704-10. Denne fase har næppe været mange år, og midt i århundredet var Ribe allerede et veletableret bysamfund. Det er imidlertid påfaldende, at tiden efter ca. 800 stort set mangler i disse udgravninger.

I indledningen til vol. 5 (2004) rejser Mogens Bencard en diskussion med Claus Feveile om tolkningen af de ældste faser i byen. Bortset herfra handler bindet udelukkende om genstandsfund. De to mest prominente enkeltfund har fået deres egne artikler. Marie Stoklund tolker den gådefulde runeindskrift med et magisk indhold, der blev fundet på et kraniefragment ved udgravning i Kunstmuseets kælder. Et stort og smukt skibsanker, fundet i Sankt Nikolaigade, beskrives af Flemming Rieck; V.F. Buchwald påviser, at det er af norsk jern.

De øvrige bidrag i bindet omhandler større grupper af fund. Karen Høilund Nielsen fremlægger genstandene af bronze, sølv og bly. I bronzeværkstederne er der både produceret smykker af skandinavisk og frisisk type. Mest påfaldende er det, at der bortset fra sceattaerne kun er fundet to bittesmå fragmenter af sølv. Torben Sode har med vanlig omhu behandlet de ikke mindre end 3.308 stykker glas, nogle importerede, men hovedparten perler fra de tidlige værksteder i det ældste Ribe.

Af særlig interesse er de rigelige forekomster af spor af esser og slagger fra smedeværksteder, hvor man forvandlede den fremgravede myremalm til lødigt smedjern. Helge Brinch Madsen, der analyserer det store materiale, konkluderer, at raffineringen af jernet var det ældste håndværk i Ribe, og han er af den opfattelse, at dette dannede selve det økonomiske grundlag

for fremvæksten af markedspladsen her, hvor købmænd, kvægdrivere, håndværkere og almindelige mennesker strømmede til for at skaffe sig godt jern.

I næsten alle udgravninger findes der potteskår "in embarrassing quantities" (V. Gordon Childe). Således også i Ribe. Lerkarskårene blev behandlet af Hans Jørgen Madsen, der sorterede de ukarakteristiske sideskår fra og herefter stod med ca. 2.200 skår, af hvilke ca. 70 % var af jævn lokal jysk type, omend nogle måske med frisiske impulser. Resten var af højere kvalitet og fra Frisland eller Rhinlandet.

Vol. 6 (2010) indledes med en præsentation af hele serien, skrevet af Mogens Bencard, der her resumerer og kommenterer hvert enkelt bidrag, i nogle tilfælde med henvisninger til anden litteratur. Af særlig værdi er hans ajourføring af sceattafundene (Kirsten Bendixen i vol. 1) og tilføjelserne til hans egen fremlæggelse af de stratigrafiske forhold i vol. 4 og 5. Herefter følger en meget grundig ny bearbejdelse af glasperlerne, skrevet af Jan Holme Andersen og Torben Sode.

Hovedbidraget i vol. 6 er dog en 100 sider stor afhandling af Svend Nielsen, betitlet "Early Ribe – the Socio-economy of an Urban Site". Bidraget er meget mere end det. Med basis i fremlæggelsen af en udstrakt viden om det sydlige Jyllands topografi og arkæologi i den sene jernalder og med dyb forståelse af de historiske vidnesbyrds tale tegner Svend Nielsen et troværdigt billede af menneskene og deres levevilkår i de områder i Skandinavien og dele af Nordvesteuropa, der på den ene eller anden måde betingede Ribes udvikling fra markedsplads i et udkantsområde til Nordens første egentlige bysamfund. Det er mesterligt gjort og inspirerende læsning.

Blandt de mange spørgsmål, som opdagelsen af 700-årenes Ribe stiller, er det første og største: Hvem skabte byen? Her melder sig umiddelbart to kandidater: den danske konge og de frisiske købmænd.

At der på dette tidspunkt virkelig var en kongemagt i Danmark, ved vi fra beretningen om missionæren Willibrords besøg i Danmark. Kongen kommer man ikke uden om. Den første og vigtigste forudsætning for bydannelsen var, at de tilreisende købmænd kunne færdes i det fremmede territorium uden risiko for at lide overlast. I de ufredelige jernaldersamfund kunne kun en magtfuld landsherre forhindre, at hans undersåtter forgreb sig på gæsterne, og den danske konges medvirken var derfor helt uundværlig, når en varig handelsplads skulle etableres på dansk grund. At kongen som modydelse måtte betinge sig told og andre indtægter fra handelen turde være indlysende.

For Ribes vedkommende var det dog næppe det kongelige initiativ, der var mest udslagsgivende. Meget taler for, at handelen i Ribe fra første færd var under håndfast ledelse af frisiske købmænd. Her møder vi for første gang i Danmarks historie et bysamfund med en egentlig møntøkonomi, i dette tilfælde baseret på de frisiske sceattas. Ved udgravningerne i 700-årenes jordlag er der indtil nu fremdraget ca. 200 sceattas som enkeltfund. Da kun en lille procentdel af Ribes ældste bydel er undersøgt arkæologisk, har Claus Feveile anslået, at der endnu ligger omkring 10.000 sceattas rundt om i byens undergrund. Og da man også må formode, at det kun var en beskedent del af mønterne i byen, der er gået tabt ved fummelfingrede ejeres håndtering af dem, må man antage, at den cirkulerede møntmasse i århundredets løb har udgjort langt over 100.000 stykker. Hovedparten af dem er af én type, af fagfolk efter motiverne på mønternes billeder benævnt Wodan/monster, og adskillige numismatikere er af den opfattelse, at disse mønter ikke blot er brugt, men også udmøntet i Ribe.

At der i Ribes 700-tals jordlag ikke er fundet andre mønter kan kun forklares ved, at det er lykkedes for byens frisiske møntherrer at etablere en egentlig møntøkonomi, hvor mønten har en fast værdi –

dette modsat forholdene overalt i Norden i de følgende århundreder, hvor mønterne i hele vikingetiden frem til 1000-årene blev værdisat efter hver enkelt mønts egen vægt og lodighed og måtte konkurrere som betalingsmiddel med store mængder af udvejet og afklippet brudsølv.

Det er i øvrigt påfaldende, at sceattas på dansk grund så at sige udelukkende er fundet i Ribe og i byens allernærmeste opland. 700-årenes Danmark er i det hele taget yderst møntfattigt. Ribe er i så henseende en så klar undtagelse, at det må være indlysende, at den danske konge ikke på egen hånd ville have fundet på at etablere møntøkonomien. Æren for organisationen af handelen i det ældste Ribe – og dermed også styringen af bylivet – må tilkomme de frisiske købmænd.

Selv om det således er fjernhandelen, der var grundlaget for bydannelsen i Ribe, viser fundene dog et betydeligt indslag af lokale medvirkende. Allerede i de tidligste faser er der sikre spor af smede- og perlemagerværksteder, og i løbet af 700-årene bosætter en mangfoldighed af håndværkere sig i byen, således som det fremgår af bi-drage i Ribe Excavations. De fleste af de nye byboere var formentlig fingernemme jyder, som tidligere havde ernæret sig som medarbejdere på storgårde eller fristet tilværelsen ved omvandring fra landsby til landsby. Det er den type håndværkere, hvis boder også tidligere sås på de sæsonbestemte markedspladser, f.eks. dokumenteret i Lundeborg på Fyn.

De fleste af disse værksteder er faste gengangere ved udgravningerne i andre tidlige byer. Men man må være opmærksom på, at de ikke dækker det fulde omfang af erhvervslivet i byen. Som understreget af Dagfinn Skre i forbindelse med publikationen af Kaupang vil nogle af aktiviteterne i byerne ifølge deres natur kun efterlade sig få materielle spor, hvis overhovedet noget som helst. "De aktuelle handelstransaktioner kan være vanskelige at identificere, og musik, historiefortælling,

prostitution og hårklipping er umulige at dokumentere.” Et andet fænomen, som det kan være vanskeligt at lokalisere arkæologisk, er kroholdet, der ikke mindst i en havneby altid vil spille en betydelig rolle.

Også hvad handelens varer angår, giver udgravningerne os ikke et fuldstændigt billede. Nogle mangler helt, f.eks. salt som må formodes at have været en oplagt importvare fra de frisiske skibe. Hvad eksporten angår, kan salget af trælle i visse situationer have skæppet godt i kassen, men heller ikke de har afsat sig arkæologiske spor. De 30 unge mænd, som Willibrord fik med sig fra Danmark, kan have hørt til denne kategori.

Den helt store mangel i vor viden om det ældste Ribe er vort totale ukendskab til handelens omfang. Vi har arkæologisk kendskab til talrige handelsvarer fra ind- og udland, der må have været til salg i Ribe, men aner intet om den andel, de hver især har haft af omsætningen i byen. Her er vi henvist til gætterier og formodninger. Denne uvidenhed vil aldrig forlade os, og vi må aldrig glemme den, når vi søger at besvare de spørgsmål, som udgravningerne har stillet os. Men vi vil til enhver tid kunne glæde os over den prægtige nye viden, som siden 1970 har gjort Ribe til Danmarks ældste by.

Olaf Olsen
Alrø

J. Benjamin, C. Bonsall, C. Pickard & A. Fischer: *Submerged Prehistory*. 2011. Oxford/Oakville 2011. 338 sider. ISBN 978-1-84217-418-0. Pris: 300 DKK.

Bogen består af 25 redigerede artikler, hvoraf 13 baseres på præsentationer afholdt ved mødet af European Association of Archaeologists (EAA) i Riva del Garda (Italien) i 2009. Artiklerne er skrevet på engelsk i et let læseligt sprog, og bogens 338 sider er rigt illustreret med farvebilleder. Bogens overordnede fokus er på de

dele af det forhistoriske kildemateriale, der i dag befinder sig under vandet. Årsagen til de beskrevne lokaliteters placering under vandet kan i de fleste tilfælde forklares som resultatet af oceanernes havstigning i løbet af stenalderen. Omdrejningspunkt i de 25 artikler er således de fund og bopladser, der befinder sig på havbunden af geologiske årsager, og ingen af artiklerne beskæftiger sig derfor med skibsvrag. Bogens tidsmæssige fokus spænder bredt, fra palæolitikum til bronzealder. Der er inddraget case studies fra det meste af Europa, Nordamerika og Asien. Indholdet lever således fuldt op til de forventninger, man får ud fra den aldeles brede titel, “Submerged Prehistory”.

Udgivelsen af bogen er knyttet til etableringen af netværket “Submerged Prehistoric Archaeology and Landscapes of the Continental Shelf (SPLASHCOS)”, der fra 2009-2013 sætter fokus på arkæologiske spor på kontinentalsoklen. Igennem det sidste årti har der forud for etableringen af SPLASHCOS været en konstant stigende interesse i dette forskningsfelt synliggjort ved oprettelsen af en række andre netværk, såsom det nordtyske “Sinking Coasts” (SINCOS) og “Submerged Landscapes Archaeological network” (SLAN) blandt mange flere. Udgivelsen af *Submerged Prehistory* sker således i en periode, hvor der er stor videnskabelig fokus på submarine bopladser og landskaber på kontinentalsoklen. Trods forskningsområdets kraftige udvikling de seneste ti år, er der fortsat relativt få personer, som publicerer videnskabelige artikler med dette tema som omdrejningspunktet. I *Submerged Prehistory* kommer dette til udtryk i den artikelsammensætning, der er udvalgt til at udgøre bogen. Flere af artiklerne og de lokaliteter omtalt deri har nemlig tidligere været publiceret i andre udformninger, men oftest med stort set samme indhold. Dette bevirker, at de, som har større indsigt i emnet, ikke får så meget nyt ud af artiklerne, som man kunne ønske. Lokaliteterne er tilsy-

neladende udvalgt ud fra, hvor spektakulære og velbevarede de kan siges at være. Derfor bidrager de mest kendte og velpublicerede lokaliteter i bogen, såsom Tybrind Vig, Solent-området i England og de, som er fundet ved SinCos undersøgelserne i Nordtyskland, ikke med så megen ny viden til den i forvejen interesserede læser, som man kunne ønske. Det er vores opfattelse, at man ved at publicere nogle flere af de helt upublicerede, men ikke mindre spektakulære bopladser – fordi de findes – ville kunne have bidraget positivt til indholdet i bogen, frem for endnu engang at beskrive velkendte bopladser.

Dette foranlediger spørgsmålet om, hvem denne bog henvender sig til? De termer og begreber, der anvendes, retter sig klart mere mod arkæologer end blot arkæologi-interesserede. I artiklerne er der gjort meget ud af at medtage præcise informationer, såsom C14-dateringer, hvilket bevirker, at artiklerne ikke blot fungerer som abstrakte til videre læsning, men også kan stå alene som information omkring en specifik lokalitet. Præcis og konsekvent anvendelse af referencer gør det nemt at danne sig et overblik over videre læsning.

I og med at bogen er en samling af case studies og dermed ikke har et overordnet argument, opfatter vi bogens vigtigste formål som værende at give læseren et overblik over dette forskningsområde. Artikelsamlingen lever til fulde op til dette krav og den giver læseren et nuanceret indblik i den mangfoldighed, kildematerialet besidder forskellige steder i verden. Antologiens sidste kapitler afrunder bogen med en spændende diskussion omkring videre aktiviteter og potentiale i dette forskningsområde. En bog med 25 kapitler kræver et større redaktionelt arbejde, men rækkefølgen af kapitlerne i *Submerged Prehistory* savner desværre en strammere struktur eller små indskudte redaktionelle noter, som forklarer det, der adskiller og sammenbinder de forskellige artikler. Bidragene fun-

ger fint hver for sig, men har i mange tilfælde kun få lighedspunkter, udover at de beskriver noget, der er blevet fundet under vandet. Den indbyrdes variation, der er imellem de forhistoriske kulturer, som bliver skildret som case studies, er derfor både enorm i en kulturel, geografisk og tidsmæssig forstand. Sammenlignet med andre bøger om samme emne er bogens største fordel måske netop også dens største begrænsning. Positivt er det, at variationsbredden er stor i de forskellige studier fremlagt her. Desværre formår en del af artiklerne dog ikke at bidrage med mange nye informationer, og bogen i sin helhed fejler ved ikke at binde de enkelte problemstillinger sammen. Bogen præsenterer sig delvist som et forsøg på at illustrere det store videnskabelige potentiale, der er i at studere submarine bopladser. De fleste arkæologer, som har fulgt lidt med i dette emne, er til fulde klar over, at der er et stort potentiale i studiet af submarine bopladser. Derfor er det til tider noget trættende, at der gentagne gange gøres opmærksom på potentialet i netop dette forskningsfelt. Der er ingen tvivl om dette potentiale, og at dette felt vil udvikle sig, og at mange nye resultater vil komme via marinarkæologien fremover – lad os tage fat i dette potentiale!

Et par kommentarer bør gives til nogle af bogens kapitler, som har en direkte relevans for skandinaviske arkæologer. Et af bidragene, som adskiller sig fra mængden, er Jim Learys der ud fra en antropologisk vinkling diskuterer, hvordan mennesket blev påvirket af og reagerede på havstigningen. I betragtning af denne problemstilling ellers åbenlyse relevans har kun meget få arkæologer specifikt undersøgt netop disse forhold. Leary formår med sit bidrag at sætte fokus på en problemstilling, som bør minde marinarkæologer om, at arkæologi er en humanistisk og samfundsvidenskabelig disciplin. Blandt marinarkæologer har der været en ret forståelig, men måske alligevel alt for stor fokus på de

teknisk meget krævende sider af marinarkæologiske undersøgelser og på at beskrive omfanget af havstigningen uden at vurdere de menneskelige og sociale konsekvenser af denne proces på en stringent og velfunderet måde. Leary sætter mennesket i fokus ved ikke at tage det for givet, at havstigningen havde en bestemt indflydelse på menneskene. Et andet interessant bidrag i bogen, som fortjener en særlig omtale er Pål Nymoens og Birgitte Skars artikel. Her gives en oversigt over de fund fra stenalderen, man har gjort under havets overflade i Sydnorge. Artiklen præsenterer mere præcist tre lokaliteter og demonstrerer med udgangspunkt i disse et interessant aspekt af Norges forhistorie. Grundet Norges geologiske placering har landet siden sidste istid hævet sig markant mere end f.eks. Danmark. Artiklen demonstrerer meget overbevisende ved hjælp af C14-dateringer, at den ældre stenalders strandlinjer i Sydnorge i dag kan lokaliseres under havets overflade til trods for landhævningen i dette område. De submarine og meget velbevarede stenalderboplads fra Sydkandinavien har ikke tidligere haft paralleller i Norge, men Nymoens og Skars artikel demonstrerer, at denne situation måske kan ændre sig i fremtiden.

Endelig kan der nævnes en vis modsætning i den her omtalte marinarkæologiske forskning, som kommer tydeligt til udtryk i et af bogens hovedbudskaber, nemlig at den fremskridende industrielle virksomhed og de dertil knyttede forandringer i havmiljøet påvirker de submarine levninger negativt. Det er selvfølgelig såvel sandt som trist og akut, men samtidigt er mange marinarkæologer, specielt dem der arbejder på dybere vand, fuldstændigt afhængige af industriens velvilje og samarbejdsparathed. Hvis fremtidens store marinarkæologiske opdagelser i f.eks. Nordeuropa skal komme fra det sande *terra incognita* – Vesterhavets bund, eller som den ofte hedder i arkæologiske tekster *Doggerland* eller *Northsealand* – så skal der etableres et tæt samarbejde til

industrien. Kun i samarbejde kan arkæologer og råstofindustrien løfte denne opgave, og kapitlerne af henholdsvis Cliquet *et al.* og Tizzard *et al.* viser vejen her.

Afsluttende kan det siges, at bogen er et godt bidrag til studiet af de dele af forhistorien, der i dag befinder sig under vandet, en sand *Stand der Forschung*, der vil være af stor betydning i forbindelse med bl.a. undervisning, og bogen bør ikke mangle i noget bibliotek. De 25 kapitler giver en grundig introduktion til den mangfoldighed, det marinarkæologiske forskningsfelt spænder over på et internationalt niveau. *Submerged Prehistory* er således meget anbefalelsesværdig for de, som ønsker at danne sig et sådant overblik.

Felix Riede & Peter Moe Astrup
Forhistorisk Arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Hans Browall: *Alvastra Pålbyggnad, 1909-1930 års utgrävningar.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Handlinga, Antikvariska serien 48. Stockholm 2011. 444 sider samt CD. ISBN 978-91-7402-397-8. Pris: 318 SEK.

Alvastra er en både klassisk og unik lokalitet i skandinavisk neolitikum. Lokaliteten ligger øst for Vättern i det sydvestlige Östergötland i en flad dalsænkning, der indgår i et større moseområde. På kanten af mosen opførtes omkring 3100 f.Kr. en pælebygning, hvis konstruktion er delvist bevaret i form af vandrette stammer, lodrette pæle, stenlægninger og et stor antal ildsteder. Pælebygningen er udformet som to rektangulære afdelinger gennemskåret af en række gangbrædder (spang). Gulve lavet af stammer har inddelt de to afdelinger i flere "rum", mens stenlægninger, hegn og palisadeforløb har afgrænset pælebygningen. Dendrokronologiske undersøgelser har vist, at anlægget blev opført og

vedligeholdt over en periode på 42 år. Bygningen udmærker sig ved at indeholde genstande fra både mellemneolitisk tragt-bægerkultur (TRB) og grubekeramisk kultur (GBK).

Alvastra blev opdaget allerede i 1908, og udgravninger er foretaget af Otto Frödin i årene 1909-17, 1919 og 1928-30 samt efterfølgende af Mats P. Malmer i 1956 og senest i perioden 1976-80. Til trods for, eller måske snarere på grund af, Alvastras rigelige arkæologiske materiale og store potentiale for tolkningen af forholdet mellem TRB og GBK, har lokaliteten aldrig været genstand for en egentlig publicering – før nu! Som det fremgår af bogens titel, fremlægger Hans Browall her resultaterne af Frödins 100 år gamle udgravninger.

Bogen indledes med resumeer på både engelsk og tysk, hvorefter der fortsættes på svensk med et kort forord. Her takkes bl.a. Frödins familie for hjælpen med det store detektivarbejde, der ligger til grund for publiceringen. Det har ikke været nogen nem opgave at gennemgå det store materiale, men til gengæld er det desto mere beundringsværdigt, at det endelig er gjort. Som Hans Browall skriver i forordet, havde det været at foretrække, at Frödin selv havde publiceret udgravningerne, men da det ikke skete, er Hans Browall vel nok den næstbedste løsning. Hans Browall har beskæftiget sig indgående med pælebygningen, selv deltaget i 1976-80 udgravningerne, skrevet sin ph.d.-afhandling om Alvastra (1986) og publiceret en række artikler og populærvidenskabelige bøger om pælebygningen, Alvastra området og Östergötland.

Efter forordet introduceres vi i kapitel 1 kort til historikken omkring undersøgelsen af Alvastra, og bogens struktur ridses op kapitel for kapitel og afsluttes med en kort introduktion af de centrale aktører i 1909-30 udgravningerne. Bogen tager udgangspunkt i Frödins oprindelige disposition for en publicering, og Hans Browall skitserer sin egen tilgang til bogen, og ar-

kæologien generelt, ved følgende udsagn: “Arkeologi är vetenskap. Vetenskap bygger på fakta. Arkeologiens fakta är artefakter. Ämnets mål är att upptäcka mönster i artefaktmaterialet, samt att tolka dessa mönster i sociala termer” (s. 21). Med denne erklæring er stilen lagt for en særdeles grundig gennemgang af materialet fra Alvastra. Den grundighed, der lægges for dagen, afspejler sig ikke mindst i den CD, der følger med bogen, og som indeholder to udgravningsplaner (dwg-filer) samt et knap 1.500 sider langt pdf-dokument med i alt 200 tabeller og appendiks 1-15 med alt fra Frödins påbegyndte manuskript over naturvidenskabelige rapporter til digitaliseringsdokumentation. Desuden fundlister og -katalog over de mere end 30.000 fund.

Kapitel 2 og 3 beskriver henholdsvis opdagelsen af Alvastra og selve udgravningsforløbet, og kapitel 4 gennemgår dokumentationen af selve udgravningsarbejdet herunder Frödins dagbøger. Et særligt element udgør kapitel 5, hvor de sociale forhold under de i alt 13 felt sæsoner beskrives på baggrund af det overleverede arkivmateriale. Efter udgravningernes afslutning i 1930 og frem til 1947 var dele af det rige fundmateriale genstand for videnskabelig bearbejdning herunder naturvidenskabelige analyser. Forløbet omkring den uafsluttede efterbearbejdning beskrives i kapitel 6.

Efter en beskrivelse af primært de geologiske forhold i og omkring mosen (kapitel 7) tager Hans Browall fat på en gennemgang af træ- og stenkonstruktionerne i kapitel 8. Der bliver gået frem område for område efter den oprindelige inddeling af lokaliteten, og her kommer de to medfølgende plantegninger på CD'en i brug. Jeg savner dog en simpel oversigtsplan med placeringen af de i alt 14 undersøgelsesområder, så man let og hurtigt kan danne sig et overblik over områdernes placering i forhold til hinanden. Kapitlet afsluttes med Hans Browalls analyse og tolkning af pælebygningens konstruktion.

Det store fundmateriale behandles i ka-

pitel 9, der også er bogens længste. Fundene er overordnet opdelt efter materialer: flint, bjergart, keramik, rav, knogle (herunder menneske), gevir/horn, tand, korn, frø og træ. En egentlig publicering af knoglematerialet er dog ikke inkluderet. Under de enkelte materialer beskrives de forskellige genstandstyper med angivelse af antal, typeinddeling og kronologisk udsagnsværdi i henhold til den sydiskandinaviske kronologi. Hertil kommer fotos og tegninger samt spredningskort over de fleste genstandstyper. Keramikken optager en del plads, og der sammenlignes med både mellemneolitisk TRB- og GBK-tradition. Der afrundes med en sammenfatning af fundmaterialets rumlige og kronologiske fordeling. Hovedparten af fundene kan dateres til mellemneolitikum per. III/IV. Der er tale om en meget velstruktureret og grundig gennemgang af et stort og mangfoldigt fundmateriale. Efter fundgennemgangen præsenteres Frödins oprindelige tolkninger af pælebygningens konstruktion og funktion kortfattet i kapitel 10.

Med kapitel 11 løftes blikket fra Alvastra, og Hans Browall giver en oversigt over neolitiske trækonstruktioner fra vådområder nord for Alperne. Hermed udledes de klassiske pælebygninger (Pile Dwellings), der kendes i stort tal fra alpe-regionen. Afgrænsning til det nordeuropæiske område synes logisk, da trækonstruktionerne herfra er både geografisk og konstruktionsmæssigt nærmere Alvastra og i langt højere grad mangler en sammenfatning end de alpine pælebygninger. En tiltrængt og brugbar oversigt.

Det sidste og 12. kapitel er en kort sammenfatning af de mindre omfangsrige 1976-80 udgravninger. Her præsenteres læseren bl.a. for resultatet af en række C14-dateringer oplyst i tabellerne 199 og 200 på den medfølgende CD. Pælebygningens gennemsnitsdatering er angivet til 4470 b.p. (ukalibrerede C14-år "before present"). Søger man en kalibreret datering i kalenderår f. Kr., skal man om på de

sidste sider i bogen, hvor dateringen 3100 f.Kr. figurerer i forbindelse med perspektivering til øvrige lokaliteter fra nærområdet. Denne datering svarer til tidlig mellemneolitikum periode I/II, hvilket er tidligere end hovedparten af de arkæologiske fund. Forfatteren antyder selv, at pælebygningen har været i brug i en længere periode end de 42 år, som de dendrokronologiske undersøgelser har påvist. Denne kronologiske problemstilling havde været mere gennemskuelig for læseren, hvis de opgivne dateringer var angivet som kalibrerede kalenderår f.Kr. Gennem bogen skiftes der generelt mellem ukalibrerede og kalibrerede dateringer angivet som henholdsvis b.p./B.P, b.c./B.C. og f.Kr., hvilket gør det svært for læseren at tidsfæste og perspektivere Alvastra kronologisk. Kapitel 12 og dermed bogen afsluttes med en kortfattet skitsering af pælebygningens lokale funktion som kultplads og bindeled mellem TRB og GBK.

Det er et beundringsværdigt arbejde, Hans Browall har præsteret med publiceringen af 1909-30 udgravningerne af Alvastra. Et omfangsrigt arkæologisk materiale fra en vigtig lokalitet er hermed stillet til rådighed. Bogen udgør desuden et interessant forskningshistorisk værk rigt illustreret med de oprindelige sort/hvid fotos. Man kan kun glæde sig til en forhåbentlig lige så flot kommende publicering af 1976-80 udgravningerne.

Rune Iversen
Afdeling for Arkæologi
SAXO-Instituttet
Københavns Universitet

Aleksander Bursche: *Illerup Ådal 14. Die Münzen*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter. Højbjerg 2011. 141 sider. ISBN 978-87-88415-72-8. Pris: 350 DKK.

Våbenofferfundet fra Illerup Ådal behøver ingen nærmere præsentation i denne sam-

menhæng. Det 14. bind i publikationen af de ca. 15.000 fund omhandler de 195 romerske mønter, fire barbariske efterligninger af romerske denarer og to møntafslag eller afformninger af mønter anvendt som ornament. Opgaven er lagt i hænderne på Aleksander Bursche, som er professor i arkæologi ved Warszawa Universitet, og som gennem den seneste snes år har publiceret en imponerende mængde artikler og bøger om romerske mønter i *Barbaricum*.

Bogen består af i alt 11 kapitler, der fremlægger materialet i form af to møntlister (kap. 7) og en overordnet karakteristik af det (kap. 2), analyserer (kap. 3) og fortolker (kap. 4) de samlede fundkontekster, samt diskuterer mønternes proveniens (kap. 5).

I kap. 2 gives en kort opsummering af denarernes sammensætning, men hovedvægten af kapitlet er lagt på en nøjere diskussion af undtagelserne: den gennembo-rede denar, møntafslagene, den enlige sesterts, og de fire stempelidentiske imitationer. Både mønterne og deres fundsammenhænge er tidligere overordnet publiceret i Illerup-publikationen, men i kapitlerne 7, 3 og 4 bliver der gået mere grundigt til værks. Møntkataloget opregner type, vægt og stempelstilling. Desuden er møntindskrifterne skrevet ud, og de ikke læselige eller ikke bevarede bogstaver er rekonstrueret. Bevaringstilstand angives kun i enkelte noter, mens oplysninger om slid og korrosion må aflæses af fotografierne af mønterne. Det egentlige katalog er ordnet efter udgravningsnumre, men følges af en forkortet liste, hvor mønterne er opført efter prægedato. I kapitel 3 diskuteres hver enkelt mønts beliggenhed nøje. Der er tale om en meget tæt beskrivelse af enkeltgenstande og punge benævnt med Illerupprojektets karakteristiske fundnumre bestående af tre-fire bogstaver. Det er tungt stof, som ikke bare kan læses igennem, men kræver en aktiv deltagelse af læseren, men så får man til gengæld en gennemargumenteret fortolkning af fundenes indbyrdes relationer. Kapitlet illu-

streres med plantegninger af de fleste af de omtalte fundkoncentrationer, hvor mønterne er fremhævet. Desværre er planerne ikke i samme målestok, og hvad værre er: målestoksforhold er ikke angivet. Desuden er planerne ikke ens orienteret. Det er tydeligt på Abb. 25, hvor udsnittet er så stort, at man kan aflæse orienteringen ud fra koordinaterne, men for mindre udsnit vil orienteringen ikke umiddelbart kunne ses. I slutningen af kapitlet opsummerer Bursche sine fortolkninger: Mønterne har ligget i 20-25 forskellige punge, og i en række tilfælde kan det påvises, at mønterne har været pakket i en lille mønttut, sandsynligvis af stof eller læder, så de ikke har ligget og raslet rundt mellem andre genstande. Pungene kan ofte knyttes til et bælte, og analysen viser, at den hidtidige antagelse om, at de især skal knyttes til de rigeste bæltter ikke helt kan opretholdes.

Mønternes anvendelse indenfor krigerforbundet fortolkes ud fra det samlede indhold af pungene. Bursche argumenterer for, at mønterne har været råmateriale til reparationer af hærens udstyr. Han lægger vægt på, at der er fundet metalskrot og/eller værktøj til metalfremstilling nær mønterne, og han nævner som støtte for sin tese den fragmenterede denar GPS samt tilstedeværelsen af probérhak i 12 mønter. Desuden opregner han et antal skrotdepoter som støtte for teorien. Jeg er ikke helt overbevist. Den fragmenterede mønt synes ikke at være resultatet af en bevidst beklipping, men er snarere resultatet af en postdepositionel skade, og det er svært at se probérhakene på mønterne – det havde været fint, hvis det havde været angivet, hvilke mønter det drejer sig om, eventuelt på fotografierne. I det hele taget er jeg nok mindre tilbøjelig end Bursche til at se skader på denarer som resultat af bevidste handlinger. Endelig synes de nævnte paralleller for skrotdepoter med denarer hovedsagelig at være fra sen 4. og 5. århundrede og dermed noget senere end Illerupnedlæggelsen.

Bursche angiver to uanseelige men meget vigtige oldsagstyper i diskussionen om punge. Den ene er den lille lukkering, som har kunnet anvendes (især) i en stofpung, den anden er en lidt større ring, som har kunnet trækkes over en større læderpung eller -taske og anvendes til fastgørelse i bæltet. Rekonstruktionen virker overbevisende.

Diskussionen om pungene og deres indhold leder til en sammenligning med mønter fra andre våbenofferfund. Bursche fortolker disse overbevisende – i lyset af Illerupfundet – som dele af punge, og der henvises til fund af punge i f.eks. grave. Bursche minder i øvrigt om, at punge eller tasker ikke nødvendigvis har indeholdt mønter, og at netop punge (såvel med som uden mønter) som oldsagsgruppe kunne være et selvstændigt studie værd.

I kapitel 5 er mønternes “proveniens” hverken deres prægested – som uden tvivl var Rom – eller deres fundproveniens, Illerup. I stedet gøres et forsøg på at afdække, hvornår og hvorfra mønternes rejse mod Barbaricum tog sin begyndelse. Bursches ambitioner rækker langt videre end blot at diskutere et enkelt fundsted. Der er tale om et meget komplekst afsnit, som demonstrerer hans omfattende kendskab til denarfund fra Barbaricum, og bygger videre på en række af hans tidligere fremsatte teser. Illerupfundets struktur kan sammenlignes med en række skattefund, som især stammer fra den nordvestlige del af Barbaricum, og som består af relativt mange (25-50%) før-trajanske mønter (præget i 1. århundrede e.Kr.), og ganske få eller ingen efter-antoninske mønter. Bursche mener, at disse mønter må have forladt Rom som tribut til “superiores barbari” i løbet af en relativt kort periode, der sluttede i løbet af Septimius Severus’ første regeringsår. I modsætning hertil står den “østlige” gruppe af denarskatte med en overvægt af antoninske prægninger og næsten ingen mønter fra 1. århundrede.

I afsnittet spiller også de subærate denarer en væsentlig rolle, til trods for at ingen er fundet i Illerup. Subæratii er denarer, som er præget på en blanket af bronze med et tyndt overtræk af sølv. Der er ikke tvivl om, at nogle er præget i Limes-området, hvor et værksted er fundet og udgravet i Augusta Raurica, og det er sandsynligt, at i hvert fald en del af dem, til trods for at de bærer portrætter af antoninske kejsere og dermed har en tilsyneladende prægedatering i perioden 138-180, først er præget o. 200 e.Kr., hvorved de trækker den almindeligt accepterede datering af et funds struktur op i tid. Subæratii er sjældne i samlede denarskatte og er ifølge Bursche mere almindelige i Polen end i Norden. Han antager, at de har forladt Romerriget senere end de store politisk betingede tributbetalinger og sandsynligvis med andre formål, f.eks. som bytteobjekter. Bursche anfører, at der er mange subæratii blandt de Nydam mønter, der stammer fra de ældste udgravninger og i dag opbevares i Kiel, men ikke blandt dem, som blev fundet i 1994-udgravningerne, og han fortolker de to grupper mønter som import fra to forskellige møntbestande, nedlagt ved to forskellige lejligheder.

Subæratii er, ligesom denarimitationerne, en meget vanskelig fundgruppe at arbejde med. I nogle tilfælde er de nemme at genkende: korrosionen af den indre kerne kan få kobberlegeringen til at udvide sig, så sølvskallen sprækker, eller sølvskallen er slidt igennem (f.eks. Abb. 73 tredje mønt fra oven). Men i andre situationer er der ikke enighed om, hvilke mønter der er denarer, subæratii eller imitationer. Det gælder f.eks. de fire stempelidentiske Antoninus Pius mønter fra Nydam (Abb. 19), som ifølge Bursche er subæratii. Breitenstein stillede ikke spørgsmålstejn ved dem som denarer, mens Kromann foreslog, at de eventuelt kunne være imitationer, ligesom i øvrigt de to andre par med stempelidentiske mønter fra Nydam. Diskussionen om

subærati kan synes unødvendig detaljeret, men det er vigtigt at gøre sig klart, at de indgår i grundlaget for en diskurs om mønternes rejser, både fra Romerriget til Barbaricum og internt i Barbaricum og om de politiske og økonomiske forhold, der var baggrund for rejserne. Det er derfor en gruppe, som med fordel kunne studeres nærmere, f.eks. ved hjælp af metalanalyser, som foreslået af Bursche, men også stempelkoblingsmetoden burde kunne bringes i anvendelse set i lyset af den overvægt af stempelidentiske mønter, der findes indenfor denne gruppe.

Det er glædeligt at se de mange fremragende farvefotos af både mønterne fra Illerup og sammenligningsmaterialet i format 2:1. Men mange fotos betyder uvægerligt mange forvekslingsmuligheder og trods det tydeligvis omhyggelige arbejde med opsætningen, har der sneget sig et par fejl ind: læsere skal være opmærksomme på, at Abb. 18 ikke viser den barbariske denar fra Ejsbøl, men derimod aureus'en fra samme sted, og på Abb. 74 er de to nederste sæt foto gengivelser af den samme mønt.

Illerupfundets store betydning er, at vi her har et enestående velbevaret, veludgravet og nu også velpubliceret fund af romerske denarer nedlagt i begyndelsen af periode C1b. Illerup-mønternes sidste ejere kom ifølge Jørgen Ilkjær fra Kattegat-området, men der kan ikke være tvivl om, at mønterne i deres punge/bæltetaske må være kommet sydfra, sandsynligvis via Przeworsk-kulturen i det moderne Polen. Bursche foreslår, at mønterne var råstof til sølvenstande og ornamenter, men han gør klogt opmærksom på, at deres værdi set i forhold til sølvvægten på de andre genstande i fundet er relativ lav, samtidig med at han minder om, hvor sjældne mønterne er i våbenofferfundene som helhed.

Helle Horsnæs
Nationalmuseet

Martin Carver & Jan Klápště (eds.):

The Archaeology of Medieval Europe, 2, Twelfth to Sixteenth Centuries. Acta Jutlandica, Humanities Series 2011/9. Århus 2011. 605 sider. ISBN 978-87-7934-291-0. Pris: 500 DKK.

Det er fuldbragt! Med hjælp af 66 arkæologer fra 18 lande er det andet og sidste bind af "The Archaeology of Medieval Europe" blevet til virkelighed; det første bind med hjælp af 41 arkæologer fra 15 lande udkom 2007 (jfr. anmeldelse i Kuml 2008, s. 325-327). ESTMA, "European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology", som så dagens lys i Lund tilbage i 1990, er det lykkedes at fuldføre en europæisk middelalderarkæologisk lærebog. En imponerende bedrift.

Den meget omfangsrige antologi er disponeret efter tre hovedrubrikker: Habitat, Power, Spirituality, der hver har en egen indledning. Videre er teksten opdelt i 12 tematiske hovedkapitler: Aims and Methods; The Medieval Landscape; Living on the Land; Housing; Material Culture – Artefacts and Daily Life; Archaeologies of Coercion; Manufacture and Production; The Rising Tide of Travel and Trade; Towns; Archaeologies of Belief; Religious Buildings; Life, Death and Memory. Hvert hovedkapitel består af 2-4 delkapitler, der undertiden er yderligere opdelt. Flere af hovedkapitlerne har desuden tilføjet konkrete eksempler. Hertil kommer en bibliografi, en fortegnelse over de medvirkende samt to indekser.

Hvor de nationale lærebøger i middelalderarkæologi havde en enkelt forfatter, er her mange, og sådan må det vel være med tanke på emnets størrelse og variation. Få eller ingen vil således kunne beherske alle de involverede sprog. Den europæiske lærebog er derfor en typisk antologi, et landskab med bjerge og dale, eller for at forblive metaforisk, et kludetæppe i mange kulører; nyvævet, imponerende på afstand, men ikke uden huller eller skavanker. An-

tologien udgør ifølge en af redaktørerne en samling af eksempler (s. 15), og det er en korrekt iagttagelse. Som anmelder har jeg stræklæst bogen, hvilket i sig selv krævede god tid, men det kan næppe anbefales. I stedet kan man efter lyst og behag vælge enkelte temaer eller artikler af interesse.

Bogens styrker er oversigterne, metoderne, analyserne og den store mængde af aktuelle eksempler fra alle dele af Vesteuropa, der til fulde demonstrerer middelalderens og middelalderarkæologiens mangfoldighed. Bogen viser middelalderen i dens bredde, og hvad middelalderarkæologien evner at udrette. Og bogen kan også, i mange tilfælde, fungere som en indgang til fordybende studier af udvalgte temaer. Særlig må det berømmes, at bogen ikke blot fokuserer på det kristne Europa, men også på et islamisk og jødisk Europa.

For egen del lærte jeg meget nyt undervejs i læsningen. Som personlige favoritter kan nævnes artikler eller afsnit om naturvidenskab (s. 48ff), den engelske profane bebyggelse (s. 159ff), huse og haver i Al-Andalus (s. 176ff), den materielle kultur (s. 189ff), borgarkæologi (s. 230ff), islamiske byer (s. 404ff), jødisk arkæologi (s. 437ff), Norwich katedral (s. 453f), Bordesley klostres udvikling (s. 460ff), jødiske religiøse bygninger (s. 479ff), islamiske religiøse bygninger i Spanien (s. 486ff), liv, død og erindring (s. 494ff) samt kirkegårde (s. 516ff).

I en anmeldelse af det første bind blev påtalt, at oversigten havde udeladt Østeuropa (Kuml 2008, s. 325f). Her vil jeg i stedet påtale det gennemgående fravær af teori/ perspektiver, arkæologihistorie og refleksion – med en del lysende undtagelser. Else Roesdahl, som tog initiativ til lærebogen ved et møde i Sevilla i 1999, erklærer i forordet, at der ikke skal være nogen “theoretical or methodical straight-jacket” (s. 13), og det er jo rimeligt. Men i hele processen fra spørgsmål via perspektiver til metoder, analyser og resultater, så glimrer spørgsmål og perspektiver ved deres fravær.

Bogen har meget og udmærket om forskellige metoder, især de naturvidenskabelige, mange interessante analyser og utallige konkrete eksempler og resultater, men næsten intet om, hvilke spørgsmål som er aktuelle, interessante eller relevante – og i så fald hvorfor; næsten ingenting om forskellige perspektiver og konsekvenserne af at vælge enten det ene eller andet. Som læser reagerer man overrasket, når pludselig ordet “medievalism” (s. 23), “habitus” (s. 222, 342) og “agents” (s. 470) nævnes. Agendaen for antologiens artikler sættes måske med den ganske summariske, for ikke at sige overfladiske, behandling af emnet teori (og også praksis) i Martin Carvers indledning over ca. en side (s. 20f). At man ikke vil have et eneste perspektiv, et eneste paradigme, det er fint for mig, men at derfor i praksis bortse fra betydningen af bevidste spørgsmål og perspektiver i middelalderarkæologien gør bogen mindre brugbar, også som lærebog. Ingen “straight jacket”, nej, men gerne påklædt.

Lærebogen har som ambition at behandle arkæologien i middelalderens Europa, har mange forfattere, mange eksempler og mange litteraturhenvisninger. Her er en del forfattere måske mere generøse med henvisninger til sig selv end, hvad som er passende og savner tilsyneladende en evne eller vilje til at kigge udenfor det egne (ubevidste) perspektiv, paradigme eller ståsted. Der er sjældent forsøgt virkelig at få et overblik over middelalderarkæologien i al dens (også teoretiske) mangfoldighed. Men en lærebog vil vel altid spejle verdensbilledet og netværket hos dets forfattere og især redaktører.

Bogen er gennemtænkt pædagogisk i sin udformning med temaer, hovedkapitler, delkapitler og eksempler. Er målgruppen studerende, dvs. oftest yngre, er tekstens størrelse sikkert rimelig, selv om jeg undrer mig over, om de har tålmodighed til en så omfattende tekst; med min egen alder, fandt jeg bogstaverne for små. Og bogen er rigt illustreret, men kvaliteten af

billederne varierer. De allerfleste er flotte og brugbare, mens enkelte simpelthen er så små, at de reelt er ubrugelige (f. eks. s. 30, 401f, 406). Og enkelte er uskarpe (s. 333, 367).

Bogen er gennemarbejdet, men selvfølgelig ikke fejlfri. Nogle petitesseer har jeg opdaget i min "baggård": Ystadprojektet var ikke 1999-2000 (s. 27), men 1982-88. Cifrene i signaturforklaringen skal ikke være henholdsvis 0, 2 og 3 (s. 373), men 0, 1 og 2; der var således ét konvent i Ystad, ikke to. Nævnte nonneklosterkirke i Lund blev ikke sognekirke ved reformationen (s. 403), men havde i middelalderen samtidigt haft funktion af kloster- og sognekirke. Näs kirke på Gotland har intet fristående befæstet tårn (s. 465). Og udenfor min baggård – kirkemødet i Konstanz var ikke 1441-18 (s. 413), men 1414-18.

Efter min mening er bogens bedste dele de oversigter, analyser og eksempler, som er med et akademisk ord perspektiverende. I en mellemkategori kommer tekster, der korrekt, men relativt kedeligt beskriver, hvordan det forholder sig med det ene eller andet. Og værst er artikler og eksempler, som ikke i sprog og analyse løfter sig fri af feltet og rapporten. En artikel om isotop-analyser kunne skrives mindre indforstået (s. 139ff). Endelig er der detaljer, man måske kunne være foruden – fundet af netop 392.563 identificerede sædekorn fra borgen Castlar (s. 137) og af 2.643 jerngenstande fra forstaden Sezimovo (s. 388).

Publiceringen er fuldbragt, en lærebog i europæisk middelalderarkæologi, der står som et monument over årtiers forskning. Men monumenter har en tendens til at få et andet efterliv, end det var tænkt. Og her bemærker jeg, at lærebogen undertiden overskrider middelalderen med eksempler helt frem til omkring 1600. Men middelalderarkæologien er overalt i opbrud i disse år. Siden initiativet til lærebogen i Sevilla 1999 (jfr s. 13) er Else Roesdahls fag i Aarhus blev omdefinert til "middelalder- og renæssancearkæologi". I York, altså ved re-

daktøren Martin Carvers universitet, undervises i historisk arkæologi. Også i Lund, hvor ESTMA begyndte, er faget forvandlet til en historisk arkæologi. Når publiceringen er fuldbragt, er altså også behovet for en lærebog blevet et delvist andet. Alligevel vil "The Archaeology of Medieval Europe" stå fremover som en både nyttig og uundvigelig indgang til en epoke, som har formet dagens Europa.

Jes Wienberg
Historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och
antikens historia
Lunds Universitet

Inge Bødker Enghoff: *Regionality and biotope exploitation in Danish Ertebølle and adjoining periods.* Scientia Danica, Series B, Biologica, Vol. 1. København 2011. 394 sider. ISBN 978-87-7304-362-2. Pris: 400 DKK.

Inge B. Enghoffs nye bog er et vigtigt bidrag til dansk stenalderarkæologi på grund af det væld af informationer om dyreknogler, der fremlægges fra flere bopladser. Bogen er et resultat af et meget stort og fagligt velfunderet stykke arbejde, der vil udgøre et vigtigt grundlag for videre studier af dyrenes rolle i Kongemose-, Tragtbæger- og især Ertebøllekulturen. Bogen er rigt illustreret med 137 figurer (herunder 55 fotografier og fem kort), og har desuden 73 tabeller med oplysninger om dyreknoglerne. En omfangsrig litteraturliste giver interesserede læsere mulighed for at fordybe sig yderligere i emnet.

Bogen starter med et kort introducerende kapitel, der efterfølges af den centrale del af bogen, som omhandler knogleanalyser fra 11 nyligt udgravede lokaliteter fra fire forskellige områder af Danmark - Vendsyssel, Limfjorden, Østjylland, og Nordsjælland. Fundene er grundigt analyseret, og der fremlægges således ikke kun

oplysningerne om arterne, og hvilke knogler der er repræsenteret, men også informationer om dyrenes størrelse, alder og andre biologiske karakteristika. Desuden sammenfattes knogleanalyser fra 43 tidligere undersøgte bopladser, der danner basis for en efterfølgende sammenligning med det nye materiale. De fire regionalområder behandles i hvert sit kapitel, som beskriver knogleanalyserne fra de nye lokaliteter, de tidligere undersøgelser samt giver en sammenfatning over området. Derefter kommer fire kapitler, hvor fiske-, fugle-, padde- og krybdyr-, samt pattedyrsknoglerne drøftes separat efterfulgt af et kort konkluderende kapitel.

Generelt er bogen fint skrevet, men der er i nogle tilfælde lidt for mange gentagelser. Sporadiske fejl i hovedteksten og i figurer/tabeller er generelt ubetydelige, men en gang imellem skaber det uklarhed (for eksempel beskrives forekomsten af los og ilder ved Bjørnsholm som bemærkelsesværdig, men disse dyr findes ikke i Tabel 22, der ellers giver en oversigt over dyrknoglerne fra Limfjordsområdet). Nogle diagrammer er svære at læse, fordi for mange oplysninger er presset sammen på for lidt plads (for eksempel Figur 77, 78, og 123), mens andre viser en stor mængde data, men bidrager med for lidt information (for eksempel Figur 98, 115, og 121). En besynderlig mangel er desuden fraværet af en samlet tabel- og figurliste (med sidetal), hvilket betyder, at læseren er nødsaget til at bladde igennem kapitlerne omhandlede regionalområderne, når der i de opsummerende kapitler henvises til de forskellige figurer og tabeller.

Udover de mere tekniske problemer er det en generel svaghed ved bogen, at mens de zoologiske data og oplysninger er fremlagt på upåklagelig vis, er der gjort alt for lidt ud af at forklare relevansen af disse i forhold til arkæologiske spørgsmål. Kun to sider i begyndelsen af bogen handler om konteksten af det zoologiske materiale, og mere end halvdelen af dette afsnit om-

handler de miljømæssige forhold. Formålet med bogen er at undersøge de geografiske og tidsmæssige forskelle i udnyttelsen af dyrene i dansk stenalder, men den manglende fokus på hvilke spørgsmål, der kan besvares ved hjælp af knoglefundene, begrænser værdien af det ellers imponerende stykke arbejde. Et tættere samarbejde med arkæologer kunne også have forhindret fejl, så som at sætte begyndelsen af Kongemosekulturen til 6800 f.Kr. i stedet for 6400 f.Kr., eller at henføre bosættelsen ved Nøddekonge og tamkvæg fra Smakkerup Huse til Ertebøllealderen selvom C14-dateringer klart viser, at de er fra tidlige neolitikum. Indførelsen af tamdyr ville have været et oplagt emne at tage op med henblik på at belyse, hvordan det at holde dyr påvirkede menneskenes liv. Bortset fra nogle ret vage hentydninger til tamdyr i det mesolitiske materiale og mulig lokal domesticering af svin i Jylland, bliver der imidlertid ikke gjort meget ud af forskellene mellem livet som jæger og livet som agerbruger. I tråd med den manglende fokus på arkæologiske spørgsmål diskuteres arkæologiske fund, som ikke er knogler, stort set ikke, selvom de er relevante i forhold til tilvejebringelsen og tilberedningen af dyrene. For eksempel nævnes keramik først på side 259 (og her kun som en hjælp til dateringen), og flintredskaber drøftes stort set ikke, bortset fra at det nævnes, at tværpilene kunne bruges til jagt på fugle.

Trods bogens svagheder kommer forfatteren frem til nogle spændende eksempler på forskelle i udnyttelsen af dyr mellem de forskellige områder af Danmark. Fokus på ålefiskeri ved Limfjorden, rådyrjagt på Nordsjælland, kronhjørtejagt i Vendsyssel og vildsvinejagt i Østjylland viser en regional specialisering. Vængesø III og Lystrup Enge i Østjylland viser endvidere en særlig specialisering i jagt på havpattedyr, der kontrasterer det normale jagtmønster i stenalderen med fokus på terrestriske dyr. Forskellene i knoglematerialet fra bopladserne bliver entydigt tilskrevet forskelle i de

lokale dyrebestande. Dette forklarer uden tvivl en del (muligvis det meste) af forskellene mellem bosættelserne, men det efterlader nogle ubesvarede spørgsmål om, hvad disse forskelle betød for de mennesker, der var afhængige af dyrene, og hvilken rolle menneskenes aktive valg spillede i alt dette. Gennemgående for bogen er, at der i afsnittene omhandlende jagt- og fiskestrategier præsenteres data om størrelse, alder, og kønsfordelingen i dyrebestandene næsten uden en tolkning af, hvad disse informationer fortæller om jægerne og fiskerne. I konklusionen fremhæver forfatteren ensartetheden af jagt- og fiskerimønstret i de forskellige områder uden at gå ind i den variation, der kunne iagttages i dataene.

Fra et arkæologisk synspunkt er det mest skuffende nok, at der ikke identificeres større ændringer i udnyttelsen af dyrene i tiden fra Kongemose til den tidlige Tragtbægerkultur. Bortset fra nogle uddøde dyrearter og tilføjelsen af tamdyr beskriver forfatteren udnyttelsen af dyr som et uforanderligt fænomen i de tre perioder. Hun gør dette på trods af, at der generelt er fundet meget få fiskeknogler på Tragtbægerpladser (selv på de pladser der overlejrer mesolitiske bopladser med mange fiskeknogler), og selvom isotopanalyser viser et klar skifte fra marin til terrestrisk føde ved overgangen til neolitikum. Heldigvis er knogledataene fremlagt med en detaljeringsgrad, der gør det muligt at gennemgå, efterprøve og arbejde videre med forfatterens konklusioner vedrørende blandt andet manglen på forskelle i stenalderkost på tværs af geografiske og tidsmæssige grænser. Alene af den grund skal vi være taknemlige for bogen. Den store forskningsindsats kan uden tvivl bidrage væsentligt til vores forståelse af dyr i forhistorisk tid, det er bare en skam, at et dyr, *Homo sapiens*, ikke har fået så meget opmærksomhed som de andre dyr i bogen.

Kenneth Ritchie
Højbjerg

Vivian Etting: *The royal castles of Denmark during the 14th century - an analysis of the major royal castles with special regard to their functions and strategic importance.* København 2010. 217 sider. ISBN 978-87-7602-138-2. Pris: 298 DKK.

I 1972 udkom Vilh. la Cours bogværk i to bind, "Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede". Bogen var et forsøg på en samlet behandling af de arkæologiske og historiske kilder om emnet. Det var la Cours oprindelige hensigt at fortsætte med endnu nogle bind, der skulle behandle den sene middelalders borge frem til det 16. århundrede, men på grund af alder nåede han aldrig så langt. Det blev ved de to bind om Valdemarstidens borge. Det var derfor med visse forventninger, at anmelderen gik i gang med at læse Vivian Etings bog, som beskæftiger sig med en efterfølgende periode.

Vivian Etings bog er en analyse af de kongelige borge i Danmark gennem det 14. århundrede belyst ved historiske og arkæologiske kilder.

I indledningen gør Etting det klart, at bogens mål ikke er "...et hermeneutisk forsøg på at teste en given teori på et eksisterende materiale. I stedet sigter den mod at præsentere et samlet billede af de kongelige borge og deres rolle og betydning i det 14. århundrede, baseret på en analyse af både skriftlige og arkæologiske kilder. Denne empiriske tilgang foregiver ikke på nogen måde at være den endelige sandhed, og det vil være åbenbart, at resultaterne afspejler mine egne holdninger til emnet" (min oversættelse). Herefter følger en række konkrete spørgsmål, som ønskes besvaret: Hvad var den vigtigste funktion af de kongelige borge? Hvordan så de ud? Hvem byggede dem og hvorfor? Hvor var de placeret? Hvordan udviklede de sig? Hvilken rolle spillede de i udenrigs- og indenrigspolitik? Hvordan adskilte danske borge sig fra andre europæiske borge?

Det er således ganske mange spørgsmål, som skal besvares på de 217 sider, bogen omfatter, og forfatteren forbereder da også læseren på, at der ikke venter en omfattende analyse af alle de berørte aspekter.

Foruden indledningen består bogen af tre dele, hvori der indgår en række kapitler. Del ét består af: 1. Udformningen og definitionen af en middelalderlig borg, 2. Kilder og litteratur og 3. Den politiske udvikling i Danmark gennem det 14. århundrede. Del to består af: 1. Funktion og personale, 2. Borgen i krig og 3. Kronen og adelen. Den sidste del består af: 1. Det internationale perspektiv, 2. Danske kongelige borge bygget eller ombygget i løbet af det 14. århundrede (Hertil en række underafsnit: Hovedborgen, Ombygning og ydre forsvar, Forborgen, Fund) og 3. De kongelige borge på øen Samsø. Herefter følger Konklusion, Bibliografi og register. Der mangler et resume.

Der er her ikke plads til at kommentere alle kapitlerne i detaljer, men nogle generelle kommentarer kan gives. Første del af bogen er et generelt rids af, hvordan borgen som anlægstype fandt vej til og indpas i Danmark. Endvidere gennemgås de anvendte kilder i analysen, efterfulgt af en kort forskningsoversigt over borgforskningen i Danmark, Sverige og Norge. Herefter følger en gennemgang af den politiske udvikling i Danmark gennem det 14. århundrede, hvor forfatteren tager os med gennem den noget urolige periode, der var præget af magtkampe og til tider borgerkrigs-lignende tilstande. Med hensyn til borgbyggeriet nås den konklusion: At under stærke konger bygges der kongelige borge, under svage rives de ned. Gennemgangen af borgtyper og definitionen af, hvad en borg er, er forbilledlig og giver et fint, klart overblik over monumentgruppen. Det samme gælder Ettings forskningsoversigt. Desværre er den historiske oversigt udelukkende baseret på udvalgte historiske kilder og dermed ikke så meget på det samlede forskningsbillede, hvorfor

den kun afspejler forfatterens egne fortolkninger og selektive valg af kilder.

I bogens anden del tager forfatteren bl.a. fat på ud fra skriftlige kilder at beskrive det persongalleri, som borgene rummede, og det dagligliv, der udspillede sig på borgene; herunder bl.a. den kongelige husholdning. Her havde det været relevant at inddrage det enorme genstandsmateriale, der findes fra borgene, men som desværre er blevet forvist til bogens slutning.

Bogens tredje del, som udgør størstedelen af bogen, indledes med et internationalt udblik. Måske havde dette afsnit været bedre placeret som et afsluttende kapitel, men lad det nu ligge. Herefter følger analysen af de vigtigste træk, der karakteriserer danske borge i det 14. århundrede baseret på arkæologiske undersøgelser af forskellig art. Et prisværdigt initiativ er den måde, analysen er struktureret på. Her er borgenes enkelte elementer samlet under temaer: Hovedborgen (hovedtårnet, hovedborgens bygninger og andre bygninger og deres generelle funktion), konstruktion og ydre forsvar (principper for befæstning, voldgrave, volde, ringmure, teglproduktion og veje), Forborgen (lader, værksteder, huse og stalde). Disse emner præsenteres enkeltvis, samlet i et forløb, som gør en sammenligning af de enkelte elementer på tværs af anlæg mulig for læseren. Der skabes hurtigt og let et overblik, men mere bliver det ikke til. Måske er der ikke meget at hente for en udenlandsk læser, der gerne vil gå et skridt videre end overblikket. Noget malplaceret og afvigende er det selvstændige afsnit om de kongelige borge på Samsø. Det bidrager ikke yderligere til analysen og er formentlig blot medtaget på grund af det aktuelle forskningsprojekt, der omhandler borgene på selvsamme ø.

Af analysens struktur følger også et fokus på to ellers oversete temaer inden for dansk borgforskning: det ydre forsvar og forborgen. Forfatteren påviser og argumenterer for, at der i perioden sker en

stærk udvidelse og styrkelse af borgenes ydre forsvar, hvilket har resulteret i store forandringer i landskabet. Især anlæggelsen af voldgrave, våde som tørre, damme, kunstige søer, kunstige øer og sluser til regulering af vandstanden i voldgravene spiller i den forbindelse en stor rolle. Hertil kommer de omfattende ringmure, der anlægges på dette tidspunkt. Elementer der træder prægtigst frem ved Helsingborg, Kalundborg og Vordingborg. Forborgenes omfang og forskningspotentialer på dette område eksemplificeres glimrende ved de i 2000–2005 gennemførte arkæologiske undersøgelser af forborgsområdet ved Gurre, der har vist sig at være meget større end hidtil antaget. Både landskabsforandringerne og forsvarsanlæggenes voldsomme udbygning er spændende temaer, der begge kunne have fortjent et mere omfattende, indgående og selvstændigt studie.

Efter at have læst bogen er man ikke i tvivl om forfatterens opfattelse af, at borgenes funktion primært var af strategisk og administrativ karakter. Udbygningen af borgene i perioden fortolkes da også i dette lys. Naturligvis spillede borgene en vigtig rolle som kronens administrative centre i en tid, hvor kongen ikke havde nogen permanent residens, hvorfor kongemagten frem for alt hvilede på disse borge, der også ydede kongen personlig sikkerhed. Imidlertid findes der adskillige nyere studier, som rummer nogle meget spændende analyser af borge som statusmarkører og dermed forbundne landskabsmæssige tilpasninger. Sådanne aspekter er desværre hverken kommenteret eller inddraget i Ettings fortolkninger af borgenes funktion.

Det er prisværdigt, at bogen er på engelsk. Nu får udenlandske borgforskere og andre interesserede mulighed for at orientere sig om aspekter af dansk borgbyggeri i det 14. århundrede i en samlet monografi, hvilket har været savnet længe. Man kunne måske rette den kritik, at man samtidig udelukker en del danske læsere, men det er

netop bogens mål at nå ud over denne snævre læserskare. Som underviser på Aarhus Universitet hilser jeg bogen velkommen, da den vil kunne indgå som en del af både nationale og internationale kurser i dansk borgbyggeri.

Desværre er bogen behæftet med en del gentagelser og skønhedsfejl. Med forbløffelse må det konstateres, at arkitekt C.M. Smidt (Carl Martin Smidt!) har overtaget barnebarnet, Claus Martin Smidts fornavn (s. 163). Både sådanne ting og mængden af til dels ordrette gentagelser kunne være undgået ved en ekstra korrekturlæsning af det samlede manuskript.

Bogen er rigt illustreret med mange originaltegninger, opmålinger og fotografier fra Nationalmuseets arkiv og forfatterens egne fotografier, der vidner om hendes berejsthed. Men desværre synes der generelt ikke at være lagt lige så stor omhu og vægt på illustrationssiden som på tekstdelen. For eksempel kunne ensartede, trykvenlige kort, hvor alle stedbetegnelser var anført på engelsk og med læsare signaturer, have givet bogen det ekstra kvalitetsstempel, den har fortjent. Dertil kommer, at nogle planer mangler målestok, enkelte fotografier er for små, og andre kunne have været mere hensigtsmæssigt beskåret. I det hele taget kunne illustrationssiden have haft gavn af en mere omhyggelig redigering.

Som la Cour i 1972 skrev i sit forord: "Tidsrummet efter ca. 1240 må derfor overlades til en efterfølger, og jeg ønsker ham eller hende af hjertet held og lykke til at skrive den afsluttende del af dette værk" – en del af dette ønske er til fulde blevet opfyldt med Vivian Ettings monografi over det 14. århundrede!

Lars Meldgaard Sass Jensen
Middelalder- og Renæssancearkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Ingo Gabriel & Torsten Kempke: *Starigard/Oldenborg – Hauptburg der Slawen in Wagrien, bd. VI, Die Grabfunde. Einführung und archäologisches Material.* Offa-Bücher, bd. 85. Neumünster 2011. 256 sider. ISBN 978-3529-01185-6. Pris: 48 euro.

Fra 1973 til 1986 blev der gennemført omfangsrige arkæologiske udgravninger på det slaviske voldsted Starigard/Oldenborg i Holsten, som eksisterede fra det 8. til det 13. århundrede. De meget komplekse undersøgelser blev ledet af den ene af denne bogs forfattere, Ingo Gabriel, og blev finansieret af Deutsche Forschungsgemeinschaft. Resultaterne er siden 1984 publiceret i skriftrækken Starigard/Oldenborg, som er en del af Offa-Bücher. Med det her foreliggende bind 6 bliver nu de over 100 undersøgte grave publiceret.

Hovedmålet med publikationen er at gøre materiale tilgængeligt for andre forskere. Det kommer til udtryk i en relativ kort tekstdel med 44 sider, en katalogdel med 43 sider og en omfangsrig planchedel med 159 plancher. Det andet mål er at knytte de arkæologiske resultater til historiske begivenheder, som de kendes fra skriftlige kilder.

I det indledende kapitel (s. 9-12) gives der en kort, men præcis oversigt over bogens indhold. I alt fremkom der skeletmateriale fra 185 mennesker. Den største del med 103 begravelser stammer fra gravpladser i den nordøstlige del af det 260 m lange, ovale voldsted. De dateres til det 10. århundrede og koncentrerer sig indenfor et velafgrænset areal på ca. 20x15 m i tæt tilknytning til en træbygning, tolket som kirke. Fire grave ligger ca. 25 m øst for denne nordlige gravplads, og betegnes her som den østlige gravplads. Den er arkæologisk hverken afgrænset mod syd eller øst. Efter de sidste gravlæggelser i slutningen af det 10. århundrede blev arealet brugt til bebyggelse op til det 13. århundrede. Dette har efterladt et over 1 m tykt beskyttende kulturlag ovenpå gravene og har bevirket

særdeles gode bevaringsforhold for knoglematerialet. Værd at bemærke er den høje andel af spædbarnsgrave, over 30 %. Det skyldes på den ene side de gode bevaringsforhold, på den anden side den meget omhyggelige udgravningsmetode. Denne førte også til fund af 15 grave med nyfødte og spædbørn (under 3 måneder) indenfor eller i tilknytning til huse. Stratigrafisk kan disse dateres til 9. og 10. århundrede. Til sidst behandles de spredt fordelte knogler af 67 individer, som ikke alle kan tilknyttes egentlige begravelser på gravpladserne eller bopladsen.

På de sidste par sider af det indledende kapitel redegøres der for tolkningen af den nordlige gravplads som en tidlig kristen gravplads for den abodritiske fyrsteslæggt. Gravpladsen ligger indenfor og umiddelbart syd for en rektangulær tofaset træbygning (hal 4-5), som pga. af manglende ildsteder og sidebygninger tolkes som kirke. Kirken har tre forgængerbygninger (hal 1-3) med ildsteder, som tolkes som "fyrstehal". Det 10. århundrede kendetegnes i Mellemeuropa af den ottonske ekspansions- og missionspolitik. Gravudstyret, kirken og dateringen tyder på, at den herskende slægt var blevet kristen, allerede før Oldenburg blev udnævnt til bispedømme omkring 970. Da forfatterne selv inddrager mange kildekritiske overvejelser i deres fremlæggelse, virker argumentationen og den historiske tolkning ganske overbevisende. En tolkning som bør vurderes i forbindelse med nogle sydiskandinaviske gravpladser fra denne tid.

I de efterfølgende fire kapitler – nordlige gravplads, østlige gravplads, bopladsbegravelser, spredte menneskeknogler – gennemgås udgravningsresultaterne mere nøjagtigt med henblik på stratigrafi, datering og historisk tolkning. Her redegøres mere grundigt for den indledningsvis fremlagte tolkning af pladsen.

Afhandlingen mangler en analyse af begravelsesritualer og genstandsmateriale. De nu publicerede afsnit var oprindeligt

tænkt som indledning til en mere omfattende publikation af gravfundene. Udgraverens sygdom gjorde det desværre ikke muligt. Derfor var det som minimum vigtigt at få fremlagt udgravningsdokumentationen og resultaterne. Ved hjælp af det meget udførlige katalog, hvor hver enkelt grav omhyggeligt bliver beskrevet, kan læseren selv danne sig et overblik over de mangfoldige gravkonstruktioner. Her skal nævnes dødehuse, trækamre, plankekister med og uden søm, en vognfading, bulkister samt genbrugte klædekister til børn. Alle disse gravkonstruktioner kendes også fra det 10. århundredes danske gravpladser, men er i Starigard/Oldenborg meget bedre bevaret og giver dermed et godt sammenligningsmateriale.

De døde var sjældent udstyret med mange gravgaver, og i et stort antal grave fandtes slet ikke genstande. Udover almindelige dagligdags genstande som kniv og hvæssesten, tyder de enkelte våbengrave, en del grave med sporer og dragttilbehør og ikke mindst tekstilrester med guldråde, på en rig befolkningsgruppe. Alle genstande er nøjagtig beskrevet i kataloget. Derudover henvises til publikationer, hvor de mest fremragende genstande tidligere er behandlet. Litteraturlisten fylder næsten tre sider, hvoraf ca. to tredjedel henviser til forfatterens tidligere artikler og monografier omkring Starigard/Oldenborg. Her kan man finde oplysninger om alt fra udgravningsmetoden til de komplicerede stratigrafiske forhold samt keramikken og mange genstande.

I planchedelen, som fylder ca. to tredjedele af bogen, er stort set al udgravningsdokumentation fremlagt. Planche 1-81 er forbeholdt gravplanerne. Alle grave er afbilledet som tuschtegninger i målestok 1:10 eller 1:20. Symbolsk og med en talkode er de forskellige jordlag beskrevet. Selvom disse tegninger i dag måske virker lidt gammeldags, visualiserer de på en udmærket måde de arkæologiske anlæg. Tegningerne er suppleret med sort/hvid fotos fra

udgravningen (pl. 81-105). Genstandsmaterialet er afbilledet på plancherne 106-130 i form af fremragende stregtegninger suppleret med sort/hvid fotos (pl. 131-152). Det ville have været dejligt med farvefotos i stedet for sort/hvid fotos. De sidste syv plancher er forbeholdt børnegravene fra bopladsområdet.

Gravpladsplanen fra den nordlige gravplads er vedlagt som fem bilag i målestok 1:100 (oversigt med alle grave) og 1:50 (de enkelte faser). Desuden er tegningerne af korsprofilen gennem gravpladsen i målestok 1:40 vedlagt.

Starigard/Oldenborg VI er en fremragende publikation af en meget spændende gravplads. Dermed er en vigtig gravplads, som ikke kun er interessant for de, der er interesseret i forholdene langs den slaviske Østersøkyst, men også for de der beskæftiger sig med vikingetidens gravskik i Skandinavien, publiceret. Men bogen er mere end bare en grundig materialepublikation. Den knytter på en overbevisende måde arkæologiske resultater sammen med den historiske tradition. Desværre mangler et engelsk resumé, der ville gøre materialet mere tilgængeligt for skandinaviske og østeuropæiske forskere.

Silke Eisenschmidt
Museum Sønderjylland

James Graham-Campbell, Søren M. Sindbæk og Gareth Williams (red.):

Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia, AD 800-1100. Aarhus 2011. 380 sider. ISBN 978-87-7934-5850. Pris: 400 DKK.

For tredje gang på få år er der udgivet en bog med hovedtema om vikingetidens brug af mønter og metaller. I 2007 var det bogen "Silver Economy in the Viking Age" redigeret af James Graham-Campbell & Gareth Williams, der havde udgangspunkt i et symposium afholdt allerede i maj 2000

i London. Året efter udkom andet bind af "Kaupang Excavations Project" med titlen "Means of exchange" redigeret af Dagfinn Skre. Her er udgangspunktet naturligvis særligt fundene i Kaupang, men flere af artiklerne rækker langt videre, ikke mindst metodisk.

Nu foreligger så endnu et omfattende arbejde omkring samme tema. Er der stadig noget nyt at komme med? Bogen er resultat af et symposium afholdt på Aarhus Universitet i december 2008 som afslutning på et 5-årigt æresprofessorat for James Graham-Cambell. De 18 kapitler af lige så mange forfattere kan groft deles i kapitler, der omhandler temaer på tværs af geografi og århundreder (kapitel 1-3), kapitler der behandler afgrænsede geografiske områder (kap. 4,5,9,12) samt kapitler med udgangspunkt i enkelte lokaliteter eller skattefund (7,8,10,11,13-17). Det hele samles i et overblik, kapitel 18.

Naturligvis er der overlap mellem de tre bøger, både blandt forfatterne og emnerne, der behandles. Her mærker man tydeligt, at gruppen af forfattere, der arbejder videnskabeligt med emnet, trods alt er relativt begrænset – og det bliver derfor hurtigt nødvendigt at vende tilbage til både de samme forfattere og til dels også de samme emner. Samtidig er det dog også tydeligt, at fokus forandres og på den måde kommer de tre værker i virkeligheden til samlet set at supplere hinanden ganske godt. Hvis man vil arbejde med sølv, mønter, monetarisering og råvare-økonomi i en "udvidet" vikingetid (ca. 700-1100), er de tre bøger et vældig godt udgangspunkt. Numismatik og detaljerede studier af brudsølv kan let opfattes som et meget specialiseret felt, hvor historikere og arkæologer uden specialviden hurtigt giver fortabt. Det er ærgerligt, for der er bestemt væsentlig indsigt at hente. I denne forbindelse vil jeg lave enkelte nedslag, hvor jeg mener, at især arkæologer, der også arbejder mere bredt med perioden, kan få væsentlig udbytte af bogen.

Kapitel 3 og 4 beskæftiger sig med råvare-økonomi – alt det man betaler og handler med, uden at der kommer sølv, møntet eller umøntet, på bordet. Dagfinn Skre argumenterer overbevisende for vigtigheden af ikke at glemme denne type transaktioner og viser gennem en række lidt senere eksempler fra middelalderen, hvordan både små og store handler kunne afsluttes gennem *Commodity Money* – råvare penge.

Et meget centralt indlæg i bogen er Gareth Williams sammenfatning. Kapitlet giver et fornemt overblik og bør læses af alle, der på den ene eller anden måde beskæftiger sig med mønter, skattefund og handel i vikingetiden – eller bare anvender dem f. eks. som dateringer. Williams advarer således mod den udbredte, ret ukritiske brug af skattefunds tpq (terminus post quem – "grænsen efter hvilken" – eller mere mundret: den tidligst mulige datering), der ofte bevirker, at et fund "dateres" til få år efter tpq – og her menes ikke kun skattefund, hvor skattens interne sammensætning ellers kan kvalificere brugen af tpq, som f.eks. Moesgaard gør i kapitel 15 med Grisebjerggård-skatten, men også enkeltfundne mønter.

Boguckis' fremlæggelse af brugen af mønter i de slaviske lande (Kap. 6) virker lidt uden for den kontekst, som symposiets og bogens titel angiver. Der indgår dog en række overvejelser af mere overordnet art, der i sig selv er spændende og relevante. F. eks. beskrives, at "pecking" af mønter ikke blot skal opfattes som en simpel afklaring af, om sølvet er godt eller ej, men at forklaringen måske nærmere skyldes, at det var en skik, når en handel blev afsluttet, eller måske ligefrem havde et magisk sigte, at uddrive onde kræfter fra metallet. Moesgaard opfatter derimod pecking som et middel til afklaring af sølvets lødighed, en skik der opstod i England, muligvis i 860-70'erne som følge af en devaluering af sølvindholdet i mønter i Wessex og Mercia, og som varede frem til 920'erne, hvorefter det gik ud af brug. Herfra overførtes

metoden til bl.a. Skandinavien, hvor den optræder på en række mønter i Grisebjerg-gårdskatten, der ud fra Moesgaards argumenter næppe er nedlagt senere end ret få år efter *tpq*, dvs i 940'erne.

Vi kender alle til faren for, at forsigtige dateringer eller argumenter efter to-tre artikler/citater mister sit oprindelige forbehold og bliver til sikre kendsgerninger. En sådan skønhedsfejl er sneget sig ind i Hårdhs artikel om betalingsølv i skattefund og kulturlag. Her bliver et lille samlet fund af imiterede kufiske mønter fra Ribe tillagt en datering til 780-90 (fase E) på baggrund af dendrokronologi. Det er nu ikke sandt. Dendrokronologien på Posthusudgravningen rækker ikke længere frem end til ca. 741, dvs. omtrent midt i fase C. Dateringerne af de yngre faser er *ikke* absolutte, men blev oprindeligt begrundet ud fra dateringer af en lang række andre oldsagstypers forekomst i de enkelte faser.

Metaldetektorens betydning for fremkomsten af skattefund, og især enkeltfundne mønter berøres flere steder i bogen. Alligevel savner man et kapitel, der beskæftiger sig med netop dette område: Både en fremlæggelse af materiale fra især Danmark indsamlet med detektor gennem de seneste 20-30 år, der efterhånden er hårdt tiltrængt, men også noget om de konsekvenser, det tolkningsmæssigt har. Både internt i Danmark i forhold til tidligere, men lige så interessant i forhold til fundmængderne og sammensætningen i nabolandene som Sverige, Norge og Nordtyskland. De meget uensartede regler på området, landene imellem, bevirker uden tvivl en skævvridning af de til rådighed værende datasæt.

Ethvert todages symposium afspejler naturligtvis de valg, som organisatorerne træffer med hensyn til periodeafgrænsning, foredragsholdere og geografisk fokus. Men når man ønsker at belyse forskelligartede sølvøkonomier, monetarisering og samlingsforhold i Skandinavien, kan det vel ikke overraske nogen, at jeg finder det

mærkværdigt, at man fravælger en lokalitet som Ribe, hvor der findes en, for Skandinavien, helt unik udvikling, der ganske vist starter 100 år før den periode, symposiet beskæftiger sig med. Ribe er dog en lige så vigtig lokalitet som Hedeby, Birka og Kaupang, hvilket da også viser sig i de talrige henvisninger, der gøres til stedet. Det er ikke til at vide, hvilke overvejelser man har gjort sig ved bevidst at undlade at inddrage Ribe, men at diskussionen om en evt. udmøntning eller ej i Ribe til tider har været lidt skarp og markant trukket op, burde vel ikke give anledning til at diskvalificere lokaliteten fra et symposium, hvor materialet ellers ville kunne bidrage fornuftigt.

Sidstnævnte ændrer dog ikke ved det faktum, at bogens mange forfattere samlet set giver et vægtigt bidrag til den komplicerede diskussion om monetariseringen af Skandinavien. Jeg kan kun anbefale, at man læser den. Jeg spurgte indledningsvis, om der var noget nyt at komme med. Det er der i høj grad. Både for den, der er særligt interesseret i numismatiske problemstillinger, men også – og måske især – for de, der ellers ikke læser numismatiske artikler i den tro, at det hele kun drejer sig om for- og bagsidestempler og stempelanalyser. Bogen er et overbevisende eksempel på, at der er så meget andet og mere.

God læselyst.

Claus Feveile
Østfyns Museer

Poul Grønder-Hansen: *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet.* Nationalmuseet. København 2011. 672 sider. ISBN 978-87-7602-135-1. Pris: 498 DKK.

Det store og meget smukt producerede værk består egentlig af to dele: en biografi over tegneren (m.v.) Søren Abildgaard, der levede 1718-1791 (s. 12-219, inklusive 13 siders engelsk summary) og et katalog på 855 numre over hans tegninger (s. 221-

654). De omfatter monumenter fra det nuværende Danmark (kat. nr. 1-690) og Sydslesvig (kat. nr. 691-710), foruden tegninger fra det nuværende Sverige (kat. nr. 711-818, inkl. bl.a. Skåne og især Vadstena og Gotland), Finland (kat. nr. 819-35), Rusland (kat. nr. 836-40, Estland (kat. nr. 841-50, bl.a. fra Tallinn/Reval) og Letland (kat. nr. 851-53). Dertil kommer et islandske manuskript og en dansk stendysse (kat. nr. 854-55). Mange af de udenlandske monumenter har dansk tilknytning. Alle numre er illustreret. Abildgaard selv tegnede normalt i størrelse 1:12; her er de betydelig mindre, men klart reproduceret, så alle detaljer kan ses. Bogen slutter med et grundigt personregister og et stedregister (s. 655-672).

Søren Abildgaards tegninger er et begreb i dansk middelalder- og renaissance-arkæologi og kunsthistorie. Nogle få har været gengivet mange gange, f.eks. af den i dag forsvundne gravsten fra omkring år 1300, lagt over den vidt berejste pilgrim Jonas i Sorø Klosterkirke (kat. nr. 124). Men få har vidst, hvad samlingen egentlig rummede. Her publiceres den for første gang samlet, så materialet fremover kan udnyttes fuldt ud – og samtidig sikres for eftertiden. En del af værdien af Abildgaards tegninger er, at de også dokumenterer nu forsvundne monumenter samt andre, der siden er fragmenterede, eller hvor billeder og skrift er slidt, så detaljer er borte.

Og hvad rummer Abildgaards tegninger så? Det er i hovedsagen, men ikke udelukkende, gravsten fra renaissance med billeder af de døde og indskrifter og våbenskjolde. De er udført på en stor statsfinansieret rejse til landene omkring Østersøen 1753-54 og siden på rejser i Danmark 1656-77 for særlige bevillinger. Abildgaard arbejdede under vejledning af historikeren Jacob Langebek (s. 85), der især var interesseret i personalhistorie og genealogi, heraldik og indskrifter samt dateringer, der alt kunne hjælpe i hans forsk-

ning. Han ville benytte det store materiale af indskrifter på gravsten som skriftlige kilder. Men blandt tegningerne kan findes lidt af hvert, f.eks. også en del runesten og middelalderlige gravsten, glasruder med våbenskjolde, nogle altertavler, epitafier og døbefonte, en senmiddelalderlig lysekrone med Madonna, osv. Der er en klar introduktion til kataloget, hvor også Abildgaards arbejdsmetode og tegningernes kildeværdi diskuteres (s. 221-224).

Tegningerne er normalt rentegnet med blæk og laveret med gråt; enkelte er farvekvaler. Katalognumrene er topografisk ordnede og omfatter et foto samt lapidarske, men klare oplysninger, der rummer stednavn, motiv, datering og for gravsten navn(e) på den eller de døde samt genstandens mål. Desuden gengives Abildgaards egen kommentar, og af og til også en kommentar ved PG-H, samt tegningens mål, central faglitteratur og tegningens inventarnummer på Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv, hvor samlingen opbevares. Der er ingen transskribering af teksten på gravsten eller andet, men normalt er gengivelsen så tydelig, at de kyndige selv kan læse den.

Men den store bog er langt mere end en fortrinlig publikation af Søren Abildgaards tegninger. Dens første del er nemlig en spændende biografi over manden selv og hans tid, forsynet med relevant noteapparat. Det er fremragende kulturhistorie om oplysningstiden og giver en indtrængende og indlevet karakteristik af Abildgaard – en af de personer fra 1700-årene, som ikke var magtudøver, og som PG-H tydeligvis er kommet til at holde meget af. Som adskillige andre “danske” personligheder fra 1700-årene var han i øvrigt født i Norge. Bogen viser kun hans antikvariske tegninger, men han spændte langt videre: Han tegnede også sommerfugle og insekter, bygninger, geologiske og zoologiske forekomster, manuskripter, portrætter osv., og bogen giver prøver på det hele.

Til Abildgaards store register hører også, at han var landøkonom, og blandt hans børn var den store klassicistiske maler Nicolai Abildgaard (man havde gerne set et enkelt af hans fremragende malerier i bogen) og landbohøjskolens grundlægger Peter Christian Abildgaard.

Bogen er en bedrift – et smukt præsenteret stykke gedigent kulturhistorie. Den er på alle måder en fornøjelse – bortset fra vægten. Og mens katalogdelen i hovedsagen er et opslagsværk, så læser man gerne biografien som fornøjelse og i sammenhæng. Men hertil skal der bruges et bord, for den er tung at håndtere. Det må have været diskuteret, om værket skulle være i et eller to bind, og jeg er ikke sikker på, at den valgte løsning er den rigtige. Dens første del kunne være blevet en kulturhistorisk bestseller.

Else Roesdahl

Middelalder- og Renæssancearkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Martin Hansson, Jan Kock & Jens Vellev (red.): *Renæssanceglas i Norden*. hikuin 37. Højbjerg 2011. 216 sider. ISBN 987-87-90814-67-0. Bogladepri: 150 DKK.

De 15 beretninger fra et symposium, der blev afholdt på Malmö Museum i januar 2010, indledes med en artikel af Jan Kock om glasproduktionens historie i Danmark indtil slutningen af 1600-tallet, og et antal undersøgte lokaliteter præsenteres. Desuden skitseres planer for kommende forskningsinitiativer på området. Herefter følger Liv Appels og Arne Juouttijärvis fremlæggelse af undersøgelsen af den nordsjællandske lokalitet Glarborg, hvori der bl.a. gøres op med den ældre forskningstradition, ifølge hvilken der ikke produceredes glas på Sjælland, før Holme-gård Glasværk blev oprettet i 1825. I den

efterfølgende artikel fremlægger Arne Juouttijärvi analyserne af produktionsaffaldet fra ovnen, suppleret med undersøgelser af materiale fra andre lokaliteter – et yderst nyttigt bidrag, der vil gøre det lettere for arkæologerne at afgøre, om det fund, de står med, har noget med glasfremstilling at gøre.

Herefter er det svenskernes tur. Martin Hansson præsenterer den smålandske glasproduktion repræsenteret ved lokaliteten Trestenshult. Han efterfølges af Leif Karlenby, som skriver om den kongeligt ejede Sundby glashytte ved Örebro, der var i funktion til 1629, og om den i 1630 af Pål Jung grundlagte glashytte i samme område. Johan Åstrand beretter om det stadig eksisterende Kosta Glasbruk i Småland, der blev grundlagt i 1742 – en udmærket artikel, men hvor løst man end vil datere renæssancen, kan 1700-tallet næppe regnes med hertil. Annica Ramström tager fat, hvor Leif Karlenby slap, nemlig med anden generation af glasdynastiet Jung, Pålvels søn Melchior, der i 1641 etablerede sig på Kungsholmen i Stockholm. Mens faderen producerede det grønne waldglas, var det sønnens ambition at fremstille klart glas i den venezianske tradition. Forfatteren har undersøgt de venezianske glasblæseres sociale status i Sverige, der var langt lavere, end de var vant til der, hvor de kom fra, hvorfor de ikke blev længere i Sverige end de tre år, deres kontrakt lød på. En ny og spændende vinkel på glasproduktionen, som nok så mange udgravninger ikke kan give os. I den følgende artikel præsenterer Lars G. Henricson den tredje Jung-generation, nemlig i form af en kommenteret fremlæggelse og perspektivering af dele af Gustav Johan Jungs notesbog, der dækker nogle årtier i sidste halvdel af 1600-tallet, og som belyser både tidens glasproduktion og det internationale udsyn, der også i kredse uden for højadelen kendetegnede den periode, svenskerne kalder Storhedstiden.

Så følger to kommenterede kildefrem-læggelser. Først en oversættelse af Peder Månssons "Glas-Konsth" fra begyndelsen af 1500-tallet, der introduceres af Martin Hansson, men det skal man til indholdsfortegnelsen for at finde ud af, for navnet er ikke anført i forbindelse med artiklen. I modsætning hertil kan man i den følgende artikel, hvori Gregorius Agricolas "De Re Metallica Libri XII" fra 1556 bringes i en ældre engelsk oversættelse, under indledningen læse, at den er skrevet af Jan Kock.

Finske Georg Haggrén sætter med sin artikel om bordkultur og glashandel de arkæologiske fund ind i et bredere kulturhistorisk perspektiv, og herefter følger endnu en udgravningspræsentation, idet Torben Sode beretter om fund af venetianske glas på Vallensgård på Bornholm, der i perioden 1555 til 1572 ejedes af øens lybske høvedsmand, købmanden Scweder Ketting. Ud over en glimrende tekst rummer denne artikel også bogens bedste genstandsfotos.

Vibe Esdahl-Schou sætter fokus på spejlglas og -rammer, et emne, der hidtil kun har været sporadisk behandlet i nordisk sammenhæng. Spejle viser sig at have været mere alment udbredte, end arkæologerne hidtil har forestillet sig, og de fundeksempler, der vises – ikke mindst de runde, drejede spejldåser, der meget let kan forveksles med fade og tallerkener – vil givetvis medføre, at der nu dukker flere op. Herefter fremlægger Josefina Andersson og Stig Welinder et fund af rudeglas på en midtsvensk skovgård fra midten af 1600-tallet, hvilket ikke svarer til de forestillinger, man hidtil har haft om, at glasruder hørte til i bymiljøer og blandt overklassen. I den afsluttende artikel analyserer Jette Linaa keramikfundene fra glashytten Stenhule i Silkeborgskovene, der viser, at man i mester Trebings husstand levede, som man gjorde det blandt borgerskabet i datidens købstæder og dermed markant skilte sig ud fra det omgivende bondesamfund.

Som læser undrer man sig over den måde, stoffet er disponeret på. F.eks. virker det besynderligt, at den kronologiske rækkefølge i de tre artikler om Jung-familiens svenske 1600-tals-glasdynasti umotiveret afbrydes af artiklen om det noget yngre Kosta-bruk. De venezianske glasfund fra Bornholm kommer dumpende mellem bordkultur og spejle, og keramikfundene i Stenhule, der naturligt hører sammen med de øvrige præsentationer af udgravede lokaliteter, er anbragt sidst i bogen, der, hvor man i stedet med fordel som en art tillæg kunne have placeret de to kildefrem-læggelser. Som læser sidder man tilbage med en mistanke om, at bidragene simpelt hen er indlagt i den rækkefølge, hvori de er indkommet. Desuden glimrer artiklerne ved ikke at henvise til hinanden, hvor det ellers havde været relevant. Heri er forfatterne uden skyld, for de har ikke kunnet vide, hvad de andre bidragydere skrev, men redaktørerne burde have sørget for, at det skete.

Er der mon overhovedet læst korrektur på bogen? Forfatterne bør naturligvis levere deres tekster med så få slagfejl som muligt; men som bekendt er det menneskeligt at fejle – vi gør det alle. Det er derfor redaktionen, der har det endelige ansvar, og den svigter slemt her, hvilket ses af følgende udvalgte eksempler: I den ellers udmærkede Glarborg-artikel optræder "konstuerer", "veludstyrret", "udenlandske", "Kacelliets Brevbøger" og "stomfaldsområde", og i Agricola-artiklen støder man på "affaldsbjerg".

Desuden er der sjusket med henvisninger og billedtekster. I forbindelse med en omtale på s. 8 af "et større antal analyser af glassets kemiske sammensætning fra enkelte af hytterne" henvises der til fig. 2, der befinder sig på samme opslag, og som viser en arbejdende böhmisk glashytte i 1400-tallet. I samme artikels afsluttende afsnit, hvori den forskergruppe, der har taget initiativet til at koordinere "de mange enkeltundersøgelser inden for emnet i

Norden” præsenteres, henvises der til fig. 14, som er en gengivelse af et træsnit fra 1500-tallet, der viser en omvandrende glashandler (s. 21). “Kosta kom som varumärke att stå för modern formgivning och lång hantverkstradition” illustreres med et billede fra 1836 af en længst forsvunden glashytte (fig. 1, s. 70). I Agricola-artiklen er der ikke korrigeret for manglende og overflødige mellemrum mellem ord og før og efter tegnsætninger, billedteksterne fremtræder grafisk besynderlige, og henvisninger til illustrationerne er ufuldstændige. F.eks. forklares brugen af tre ovne, hvorefter der henvises til fig. 2 (s. 116), som viser den ovn, hvori glasmassen smeltes. Den anden og tredje ovn, der gengives på fig. 3 på samme opslag, henvises der ikke til. I samme artikel bliver der på s. 113 to gange henvist til illustrationer på “side xx”, og på s. 114 får vi denne inciterende henvisning én gang til. I spejlartiklen er vist et kalkmaleri (s. 160), hvor en mand holder et spejl i højre hånd, mens billedteksten hævder, at han holder det i venstre. Og så forsynede en nederlandsk maler altså ikke sit værk med engelsk titel! Det navn, som det museum, der senere har erhvervet det, anfører i sit katalog, bør derfor oversættes til det sprog, artiklen er skrevet på (s. 126).

Til illustration af den manglende gennemlæsning af teksterne før bogen gik i trykken, skal endelig bringes følgende citat fra Georg Haggrens artikel om bordkultur og handel: “Frederik IV:s berömda glaskabinett från tidigt 1700-tal i Rosenborg slott i Helsingør”(s. 132). En finsk forfatter kan tilgives, at han i sit ellers udmærkede bidrag kommer til at placere et dansk kongeslot i en forkert by, men en dansk redaktør, der ikke opdager fejlen, før artiklen går i trykken, kan det ikke! – Pedantisk anmelder? Ja, måske, men det bliver man, når man møder sjusk i det omfang, der her er tale om.

Ovenstående indvendinger skal dog ikke forklejne bogens faglige kvaliteter,

for det fortjener forfatterne ikke. Ros til dem, og ros til hikuins forlægger for endnu et relevant temanummer. “Renessanceglas i Norden” er en gave til enhver, der arbejder med glas og med middelalder- og renæssancearkæologi. Men redaktionen er dumpet!

Vivi Jensen
Kolding

Wilhelm Heizmann & Morten Axboe (Hrsg.): Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit – Auswertung und Neufunde. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 40. Berlin/New York 2011. 1024 sider, 102 Tafeln. ISBN 978-3-11-022411-5. Pris ikke oplyst.

Hele bindet på over 1.000 sider rummer ud over et forord tolv artikler om emnet brakteater forfattet af: Karl Hauck, Charlotte Behr, Alexandra Pesch, Morten Axboe, Heinrich Beck, Gunter Müller, Klaus Düwel, Sean Nowak, Wilhelm Heizmann, Lutz E. von Padberg, Tania Dickinson – og dertil katalog med beskrivelse af brakteater fundet efter 1989 samt afbildninger af disse (Tafel 1-102) ved Morten Axboe, Charlotte Behr og Klaus Düwel. Endvidere findes summary på tysk og engelsk samt et indeks.

Bogens forord (s. VII-X) er en redegørelse for brakteatforskningens udvikling siden 1970, der blev et vendepunkt markeret med Karl Haucks publikation “Gold aus Sievern”, hvor nye metodiske og tolkningsmæssige synspunkter blev introduceret. Denne afhandling grundlagde en mere stringent brakteatforskning uden den tidligere (med enkelte undtagelser) ofte impressionistiske holdning til materialet. En af undtagelserne er Mats P. Malmers publikation “Metodproblem inom Järnålderns Konsthistoria” fra 1963. Forordet er anbefalelsesværdig læsning, hvis

man ikke nøje har fulgt med i denne gren af jernalderforskningen, og forordet kan med stor fordel suppleres med Ch. Behrs afsnit "Forschungsgeschichte" (s. 153-229). Endvidere skal man være opmærksom på, at der i "Zusammenfassung" (s. 687-692) bl.a. er vigtige kommentarer til K. Haucks to artikler vedrørende artiklernes udfærdigelse, redaktionsmæssige tilføjelser m.v.

Bogens betydelige omfang medfører, at anmeldelsen ikke overalt kan gå i dybden og tage de mange konkrete emner og synspunkter op til en grundig diskussion, derimod søger anmeldelsen at påpege de vigtigste nye forskningsresultater inden for brakteatforskningen, som præsenteres i publikationen.

De to første artikler er forfattet af Karl Hauck og omhandler dels 1: "Machtstatten Odins, Die Chiffrenwelt der Brakteaten und die Methoden ihrer Auswertung" (s. 1-60) dels 2: "Die Bildformeln der Goldbrakteaten in ihren Leitvarianten (Zur Ikonologie der Goldbrakteaten, LV)" (s. 61-152).

Artiklerne er et must for forståelse af den moderne brakteatforskning og publikationens følgende artikler; Haucks afsnit indeholder blandt meget andet en gennemgang af landvindinger inden for forskningsgrenen. I første artikel giver Hauck et overblik over helt grundlæggende spørgsmål og metoder inden for brakteatforskningen samt brakteaternes funktion og rolle i det religiøse univers. Vigtigt er endvidere, at relationen mellem A-, B-, C- og D-brakteater udredes. Første artikel rejser helt grundlæggende spørgsmål, som der indtil 1977 ikke klart blev redegjort for, nemlig: A: hvem anvendte medaillon-efterligningerne samt A-, B-, C- og D-brakteaterne – mennesker eller guder? B: er det muligt at identificere de afbildede skikkelser? C: kan man erkende forbillederne til brakteaternes afbildninger?

Af betydning for identifikationen af billedindholdet er de såkaldte "ledevarian-

ter", der er brakteater med de klareste og mest udførlige fremstillinger af motiver; derigennem argumenteres for identifikationen af guden Odin, hans ravne, formler (indskrifter), identifikationen af myten om Balder og hans død etc. De mange bi-figurer opfattes som modspillere til guder og mennesker; figurerne besejres af Odin, og derigennem illustrerer de grænsen for menneskelig formåen. Brakteaterne tolkes af Hauck som beskyttelses-amuletter og lykkebringere. Endelig konkluderes det, at alle brakteater faktisk kan forklares inden for den samme ramme og religiøse kontekst.

Den anden artikel af Hauck koncentrerer sig om påvisningen af brakteaternes anvendelse som Nordens erindringskultur og kommunikationsform. Denne tydning sker hovedsagelig ved hjælp af senantik ikonografi, runologi og overleverede middelalderlige illustrerede håndskrifter. Haucks opfattelse er, at billedsprogets kode er sammensat af læselige elementer. Artiklen rummer endvidere en redegørelse for den nøglerolle, som "Drei-Götter-Brakteaten" spiller for tydningen af alle øvrige brakteater gennem identifikationen af arvtageren for den senantikke spydbærende Mars – den nordiske spydbærende gud Wodan-Odin med sine magiske attributter som f.eks. "Handkreuz" (afværgning af onde kræfter), dobbelt-knoppet scepter (herskersymbol), dertil også identifikationen af Balder, Balders offerdød, den dødelige mistelten, Balders hests død og genoplivning, Balders genkomst efter Ragnarok etc.

Næste interessante artikel er Ch. Behrs, "Netzwerk der Zentralplätze. Elitenkontakte und Zusammenarbeit frühmittelalterlicher Reichtumszentren im Spiegel der Goldbrakteaten" (s. 231-277), der retter fokus mod relationer mellem nordeuropæiske centralpladser og brakteater, en relation der har været åbenbar gennem en del år, men hvor Behr her fremsætter nye vigtige overvejelser og pointer. Hoved-

vægten lægges på centralpladserne Gudme/Lundeborg, Uppåkra, Sorte Muld, Ravlunda og Sievern, men også andre lokaliteter indgår i analysen. Blandt andet brakteatforskningen har medført, at centralpladserne kan opfattes som overregionale handelspladser/kultsteder af stor betydning for kontakten mellem folkevandringstidens elite. Centralpladserne var steder, hvor brakteat-konceptionister, brakteat-guldsmede og -aftagere mødtes, og centrene muliggjorde derigennem brakteaternes specielle udbredelsesmønstre. Brakteater udgør en væsentlig bestand af fundene på disse multifunktionelle pladser, hvis materiale under et er vigtigt for forståelsen af folkevandringstidens samfund, dets religion, dets netværk og overordnede regler. Andre vigtige emner i artiklen er bl.a. brakteatbillederne anskuet i relation til tidens dyrestil (stil I).

Morten Axboes artikel "Die Chronologie der Inschriften-Brakteaten" (s. 279-296) er en fortsættelse af forfatterens tidligere arbejder omkring brakteaternes kronologi (2004 og 2007) ved brug af computer-seriation af hovedgrupperne 1-4 (H 1-4). Der erindres om Axboes disputats fra 2007 "Brakteatstudier", der analyserede brakteaternes kronologiske problemer, og som er en forudsætning for den aktuelle artikel. De tidligste brakteater (A-brakteaterne), der er efterligninger af kejsermedailloner, dateres stilistisk til at begynde ca. 450 e.Kr. og slutte i anden tredjedel af det 6. århundrede (måske allerede omkring 540). Vigtigt nyt bringer analysen af, hvorledes brakteater med indskrifter (kapitælefterligninger, runer og runelignende tegn) forholder sig til seriationen af brakteaterne. De fleste kapitælefterligninger findes i hovedgruppe 1, derefter aftager de i hyppighed. Også runetegn begynder at optræde på brakteater af hovedgruppe 1, men runetegnene fortsætter i brug indtil brakteatserie H-3. Semantisk læselige runeindskrifter kendes ikke fra H-1 gruppen, men fra H-2 og H-3 lige

som "formel-ord" som futhark-indskrifter. Det er en interessant analyse, der stemmer med den tidligere foreslåede tidsfølge af brakteaterne, og som også får betydning i relation til flere af de efterfølgende artikler om indskrifter, læsbarhed, tydning m.v.

Indledningsvis erindrer Heinrich Becks artikel "Lese- und Deutungsprobleme im Namenschatz des Brakteatencorpus" (s. 297-315) om eksempler på tidligere forskeres sortsyn på muligheden for semantisk læsning og tydning af folkevandringstidens indskrifter. Erik Moltke holdt kun tre indskrifter for semantisk læselige og meningsgivende, nemlig brakteaterne fra Sjælland II (IK 98), Skodborg (IK 161) og Tjurkö (IK 184). I bidrag af Düwel og Nowak i denne publikation anses ti indskrifter nu for læsbare og meningsgivende. Forfatteren karakteriserer runeindskrifternes navne som "Beiname" – dvs. ikke repræsenterende individuelle personnavne; også besværgelser forekommer. De hyppigt forekommende gentagelser af samme indskrift tyder Beck som ord med rituel baggrund - indholdsmæssigt bevæger udtrykkene sig mellem udsagn om fare og et mod fare besværgende budskab.

Som teksterne i publikationen skrider frem fra at være artikler domineret af arkæologisk metode og materialekendskab, kræver de følgende artikler en betydelig indsigt i runologi og sprogvidenskab i bredeste forstand. For anmelderen med sin matematiske og arkæologiske baggrund er det vanskeligt at indgå i en dybtgående debat om de neden for omtalte artikler, hvorfor anmeldelsen i stedet især vil koncentrere sig om at påpege artiklernes hovedpointer. Men alene dette vil illustrere, hvor meget –debatbar – ny forskning, der er præsteret inden for brakteatforskningen i videste forstand.

Artiklen af Gunter Müller "Von der Buchstabenmagie zur Namenmagie in den Brakteateneinschriften" (s. 317-374) stiller sig opgaven dels at udrede funktio-

nen af navne i den samlede indskrift-kon- tekst på brakteaterne, dels at analysere en mulig sammenhæng mellem navn, bæ- ren af navnet og det på amuletten gengiv- ne billedindhold. Det er en interessant opfattelse, at skrift var en væsentlig ting for brakteatfremstilleren, men at forlæg- gene til brakteaterne dog blev reciperet på et andet forståelsesniveau. Endvidere dis- kuterer bl.a., om navnene repræsenterer ejernavne, gudenavne eller den runekyn- diges navn – alle tre forslag synes at være muligheder.

Klaus Düwel & Sean Nowak “Die se- mantisch lesbaren Inschriften auf Gold- brakteaten” (s. 375-473) indeholder en særdeles nyttig introduktion med diskus- sion af problemer forbundet med læsbar- hed af (rune)indskrifter på brakteater, og endvidere redegøres for divergerende op- fattelser af dette problem blandt sproglige analytikere. Der lægges i teksten især vægt på de enkelte indskrifers filologiske in- formation inden for de sproglige elemen- ter samt på den religionshistoriske kon- tekst. En samlet opfattelse af tekst og bil- lede er naturligvis endemålet – og da for- fatterne har tilsluttet sig Haucks braktea- tfortolkninger, synes de fleste indskrifter at kunne opfattes som vigtige og kraftful- de belæg for gudefyren Odins skriftkyn- dighed. Indskrifterne omfatter, efter for- fatternes opfattelse, navne, der kan forbin- des med hændelser og ritualer, som først i senere tiders skriftlige overleveringer ken- des i sammenhæng. Bæreren af det som amulet fungerende hængesmykke sikrede sig derigennem gudens magt, hans magt over skriftkyndighed, trolddom, sundhed og helbred og en forsikring om lykke gen- nem ejerens farefulde liv.

“Buchstabenmagie und Alphabetzau- ber. Zu den Inschriften der Goldbraktea- ten und ihrer Funktion als Amulette” (s. 475-523) af Klaus Düwel er en nybear- bejdning af en tekst publiceret i 1988, der er et vigtigt bidrag til bogens emne. Artike- len diskuterer, om brakteater kan anses for

at være amuletter, samt om deres indskrif- ter havde til formål at forstærke disses ma- giske virkning; i den sammenhæng poin- teres vigtigheden af at søge at følge udvik- lingen fra anvendte kapitæler i indskrif- terne over imitationer af disse og deres sammenblanding med runetegn mod en ren runeindskrift. Denne analyse foreta- ges ud fra en ren epigrafisk-sproghistorisk tilgang uden hensyntagen til brakteater- nes rækkefølge fra A- til B- og C-braktea- ter. Alle tre indskriftformer træffes allere- de i gruppen af H1-brakteater, af hvilke A-brakteaterne udgør en betydelig andel. Analysen inkorporerer endvidere form- mæssige elementer som øsken, rand, bort m.v. samt gravkontekst (hvor denne fin- des). Interessant er redegørelsen for det senantikke “Amulettwesen”. Amuletter med indskrifter forudsætter en tro på bogstavers eller mere alment skriftens magt, og artiklen inddrager da også som parallelmateriale senantikke trylleformul- larer. Folkevandringstidens runebraktea- ter tillægges en funktion som amulet, hvorigennem indskrifterne, der unddra- ger sig menneskelig opfattelse, men inten- derer guders og ånders sprog, hvor en på- kaldelse af rammende, hemmelige og fremmede navne sikrer amulettens magi- ske kraft og virkning.

Wilhelm Heizmann: “Die Formelwör- ter der Goldbrakteaten” (s. 525-601). En grundopfattelse i relation til denne artikel – som i de øvrige bidrag – er, at indskrift og billede på brakteater må opfattes som et hele, et synspunkt, der underbygges af de senantikke forbilleder for brakteaterne – nemlig de konstantinske mønter og me- dailloner, som man antager i Nordeuropa blev opfattet som amuletter. Tesen blev formuleret og underbygget i en artikel om en særlig gruppe af runeindskrifter (laukar), og ideen blev implementeret af Hauck. Benævnelsen “Formula” blev in- troduceret allerede i 1937 uden angivelse af en præcis definition. I den aktuelle artikel benyttes begrebet med betydningen: visse

ens navneord, der forekommer i inskriptioner i den ældre futhark og især på guldbrakteater. Inskriptionerne har næppe en profan betydning, men indholdet er en til et enkelt ord ekstrem reduceret magisk formel, der vedrører såvel billedfremstillingen som bæreren af brakteaten.

Lutz E. von Padbergs artikel "Reaktionsformen des Polytheismus im Norden auf die Expansion des Christentums im Spiegel der Goldbrakteaten" (s. 603-634) er, som titlen siger, et analytisk arbejde om polyteismens mulige/tænkelige reaktion på kristendommens ekspansion – belyst især ud fra brakteater – det vil sige den reaktion, der må formodes at være opstået hos folkevandringstidens elite, der var ansvarlig for udformningen af samfundets religiøse indhold. Desuden omhandler artiklen de af denne elite kopierede og endeligt adopterede symboler fra kristendommen til brug for egen billedkonception for at legitimere magt og formåen over for den fra syden kommende, konkurrerende monoteistiske religion. Hvorvidt kristendommen agerede på en sådan tilegnelsesproces, vides ikke grundet manglende direkte viden om missionærvirksomhed i Norden under folkevandringstiden. I den tidlige middelalder mener forfatteren, at de kristne missionærer derimod ikke agerede på indholdet af polyteisme, men alene konfrontatorisk forkyndte deres eget budskab.

Sidste artikel er af Tania Dickinson "Iconography, Social Context and Ideology: The Meaning of Animal-ornamented Shields in Early Anglo-Saxon England" (s. 635-686). Artiklen behandler en gruppe tidlige angel-saksiske skjolde fra gravfund – skjolde, der bærer metalbeslag dekoreret med dyreornamentik eller løsfundne metalbeslag i form af dyrefigurer. Skjoldene udnyttede i et forsøg på at aflede deres sociale og ideologiske indhold og betydning. Analysen er kontekstuel, og en vigtig parallel til skjolddekorationerne er dyrefigurer afbildet på de skandinaviske braktea-

ter. Som det er påvist, illustrerer brakteaterne, at der over store områder i Nord-europa har rådet en bred forståelse for billedsprog og ikonografi. Den opnåede indsigt i brakteat-ikonografien anvendes i artiklen til fortolkning af den usædvanlige skjolddekurationsform, der kendes fra nitten insulære skjolde og to skandinaviske (fundet i England på Sutton Hoo-gravfeltet). Dertil kommer yderligere tyve løsfundne beslag, formentlig også bestemt for skjolde. Alle skjolde er fra mandsgrave fra tidlig 6. til tidlig 7. århundrede e.Kr. inden for det engelske og kentsiske kulturområde. De nærmeste billedparalleler træffes især på B- og C-brakteater, og skjoldenes motiver tolkes som en repræsentation af eller nemotekniske hentydninger til "shapeshifting" guder og disses konflikter med undervands-uhyrer. Muligvis/måske reflekterer afbildningerne en kult for en førvikingetidig Odin- eller Wodan-skikkelse, der skulle beskytte mod døden.

Der er investeret et betydeligt arbejde ved ajourføringen af tidligere udgivne brakteatkataloger, idet denne publikation har et katalog over alle siden 1989 nyfundne brakteater udarbejdet af Morten Axboe med assistance af Charlotte Behr og Klaus Düwel.

Det skal også bemærkes, at det er en stor hjælp ved læsning af artiklerne, at de hver især bringer de nødvendige illustrationer – selv om den samme brakteat derigennem undertiden bliver afbildet flere steder, men for forståelsen af den konkrete tekst er den umiddelbare sammenhæng vigtig. Nogle redaktører ville nok have haft en anden opfattelse – men den istemmer anmelderen ikke.

Alle litteraturhenvisninger er samlet i en fælles litteraturliste (s. 721-890), hvilket er et stort plus for fremtidig forskning, derigennem er skabt en oversigt over næsten al brakteat-litteratur indtil 2011.

For arkæologer, der beskæftiger sig med romersk og germansk jernalder, er publikationen uomgængelig. At en enkelt gen-

standsform kan rumme stof til så alsidige analyser og teorier er utroligt, og helt specielt positivt er det præsenterede samspil mellem arkæologers og sprogvidenskabsfolks forskningsdiscipliner. For anmelderen, der har fulgt brakteatforskningen fra Karl Haucks tidlige artikler og foredrag i 1960'erne og op til begyndelsen af det 21. århundrede, må det bekendes, at udviklingen i brakteatforskningen – for mig, og jeg ved også for mange andre – har bevæget sig fra næsten “sort tale” mod større og større gennemsigtighed og forståelse. Hauck selv mestrede så mange fagdiscipliner, at kun få i begyndelsen kunne følge hans ideer, men med årene blev hans præsentation af ideer – både mundtligt og skriftligt – mere forståelig, nok både fordi vi tilhørere/læsere blev klogere, og Hauck selv opnåede at kunne fremstille sine resultater mere forenklet, som det ofte sker med al kompliceret forskning over et længere tidsforløb. Det er dejligt at se, at også en række sprogforskningsområder inklusive runologien er kommet langt med indsigt i brakteaternes hemmelige verden.

Denne publikation med Haucks og en række andre forfatters bidrag udført gennem de seneste år bidrager med et fascinerende indblik i folkevandringstidens verden, dens tro og overtro – og det “blot” gennem studiet af små ornamenterede guldstykker. Hvem skulle tro, at en lille genstand kunne rumme så megen information, og at udforskningen af den er så kompliceret. Nu mangler vi at se al denne viden integreret i den øvrige udforskning af folkevandringstiden.

Ulla Lund Hansen

Afdeling for Forhistorisk Arkæologi
Saxo-Instituttet
Københavns Universitet

Felix Jakobson: *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr.* Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary, Band 1. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Band 9. Neumünster 2009. 424 sider. ISBN 978-3-529-01869-5. Pris ikke oplyst.

Volker Hilberg: *Masurische Bøjlefibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren.* Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary, Band 2. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Band 9. Neumünster 2009. 616 sider. ISBN 978-3-529-01869-5. Pris ikke oplyst.

Publikationerne af gravfelterne Daumen og Kellaren samt analyser af fundmaterialet er, som man kan se, opdelt i to bind, hvor det første omfatter en biografi over den lettiske arkæolog Felix Jakobson (s. 11-21), Felix Jakobsons afhandling om Daumen og Kellaren fra 1927 (s. 23-328), og endelig følger en artikelsamling vedrørende fundenes forskningshistorie og fremtidsperspektiver (s. 329-421). Det andet bind, Volker Hilbergs afhandling om de masuriske bøjlefibler, omfatter tekst (s. 13-343), fundkatalog (s. 345-510), fundlister (s. 511-532), arkivdokumenter (s. 533-555), litteratur (s. 557-574) og plancher (s. 557-613).

Publikationen om Daumen og Kellaren er på en og samme tid en fremlæggelse af Felix Jakobsons meget væsentlige, men upublicerede afhandling fra 1920'erne om de to gravpladser, og en fremlæggelse af ny forskning vedrørende fund fra Østpreussen, som først er blevet mulig i tiden efter murens fald i 1989, hvor afhandlingen blev genfundet i Riga, og det har været muligt at identificere de bevarede fund.

Bind I indledes med en biografi skrevet af Jānis Ciglis, hvori det berettes, at Felix Jakobsen (Fēlikss Jākobsons), der var født

i Zemgale i 1896 og opvokset i Kurland, var student ved Letlands Universitet, men også gennemførte tre års studier ved universitetet i Königsberg. I slutningen af maj i 1930 skulle han til den afsluttende eksamen, men fandtes kort forinden druknet i floden Daugava/Düna, hvor han var taget hen for at forberede sig i det fri.

Jakobson samlede allerede i sin studietid informationer om østpreussiske grave og gravpladser fra folkevandringstiden samt parallelfund fra Tyskland, Polen og Litauen. Disse notater er i dag af stor betydning, da mange fund og arkivalier gik tabt under og efter anden verdenskrig.

Herefter følger en gengivelse af Jakobsons uafsluttede dissertation/afhandling fra 1927. De eksisterende dele af afhandlingen omfatter introduktion til gravpladserne Daumen og Kellaren, kataloger over disse samt en kort introduktion til kronologien. Afhandlingens katalog er her gengivet i kommenteret form. Tavlerne til kataloget er baseret på Jakobsons tegninger og suppleret med fotos, hvor sådanne har kunnet tilvejebringes. Det er disse bevarede dele af Jakobsons afhandling, der er udgangspunktet for de øvrige artikler i bind 1 og for Hilbergs afhandling i bind 2.

Efter Jakobsons afhandling følger en række artikler, hvor de første fire præsenterer det nuværende forskningsstade, medens de sidste tre fokuserer på fremtidsperspektiver for såvel gravpladserne som andre relaterede fund i regionen Masurien og det vestbaltiske område.

Artiklerne er interessant og medrivende læsning og veksler i indhold fra de deprimerende oplysninger om fundenes skæbne siden starten af anden verdenskrig og den imponerende indsats, der efter 1989 blev gjort for at genfinde så mange af genstandene og så store dele af arkivalierne, som det var muligt, og for at få det hele restaureret og sikret for fremtiden. Dernæst forestod det enorme arbejde med at få alle disse store mængder af

genstande og arkivalier forbundet med hinanden, så det bliver muligt at få overblik over de enkelte gravinventarer og gravpladsernes struktur. Artiklerne dokumenterer, hvilken omfattende indsats dette har været. Flere af artiklerne er krydret med anekdoter af nærmest tragikomisk karakter, men fortæller også om enkeltpersoners ihærdige forsøg på at redde, hvad reddes kunne, samtidig med andres aldeles ligegyldige holdning til dette uvurderlige kulturhistoriske materiale af genstande og arkivalier.

Fundene fra Daumen og Kellaren indgik i den såkaldte Prussia-samling på Prussia-museet på slottet i Königsberg, det senere Kaliningrad. Denne samling var den mest omfattende samling af arkæologiske fund fra Østpreussen. Ved slutningen af anden verdenskrig blev en større del af samlingerne i Prussia-museet på Königsberg Slot flyttet til andre lokaliteter, men ikke alt kom bort, og man tabte overblikket over, hvor samlingerne og arkiverne befandt sig. Wladimir I. Kulakov forsøger i sin artikel med udgangspunkt i beskrivelser af museet, mens det stadig stod, at rekonstruere, hvor meget der er reddet, og hvor dette eventuelt befinder sig. Ved et luftangreb 30. august 1944 på Königsberg kom en del af slottet i brand, men denne berørte kun i mindre omfang de museale samlinger. Situationen foranledigede imidlertid museets leder Wolfgang La Baume til at sætte en plan i gang for at få flyttet samlingerne. Ganske meget fragtedes mod vest, noget placeredes i Festung Quednau nord for Königsberg, men en del måtte efterlades, dels fordi det pga. sammenstyrtninger ikke var muligt at få det ud af slottet, dels fordi tiden ikke tillod det. Efter den Røde Armes indtagelse i april 1945 var der således stadig fund tilbage på slottet, og 300 kister udstillede genstande og 24 sække med værdigenstande vides at være blevet sendt til Moskva, om end de ikke nødvendigvis alle måtte stamme fra Prussia-museet.

En del blev reddet ud af slotsruinen i 1967, herunder arkivalier og rester af oldsager fra brændte vitriner, og kom derefter til museet i Kaliningrad. Andet blev reddet mere usagkyndigt ud og spredt som souvenirs. Kulakov må også konkludere, at der antagelig stadig ligger fund og arkivmateriale under slotsruinerne.

Christine Reich tager i sin artikel tråden op fra Kulakov og fremlægger samlingernes anbringelse, genstande såvel som arkivalier, i krigens slutning, men også om genopdagelsen af fundene og deres ofte forfærdelige tilstand – smadret, spredt og ødelagt og senere skovlet op i kasser – og om hele rekonstruktionsarbejdet, der stadig pågår.

Noget bragtes som nævnt til Festung Quednau nord for Königsberg og andre dele til Demmin længere mod vest. Materialet omfattede genstande, udgravningsplaner, fundarkiver, negativsamlinger m.m. I Demmin blev materialet placeret i en bygning, hvor der boede flygtninge i stueetagen – og der var fri adgang til materialet. En lokal museumsinteresseret købmand opdagede i 1946, at genstande og arkivalier var ved at blive offer for omfattende hærværk og spredt omkring bygningerne, og han sørgede for, at alt blev samlet sammen og pakket og bragt i sikkerhed på hans eget lager. I 1949 overførtes det (25 kister) til Institut für Vor- und Frühgeschichte i Østberlin. Kisterne forblev uåbnede på deres opbevaringssted i en kælder i Østberlin udsat for to rørbrud. I 1990 blev fundene så endelig overført til Museum für Ur- und Frühgeschichte, hvor de for første gang siden krigen blev pakket fuldstændig ud. Der var 99 kister med genstande, hvoraf tre med såkaldt "kulturskrot", 23 kister med arkivalier og to med glasnegativer. Alt i temmelig miserabel stand og præget af omfattende angreb af borebiller. Efter genforeningen i 1992 kom fundene så til Charlottenburg i Vestberlin, og i 1993 påbegyndtes nykatalogiseringen af ca. 50.000 fund. Siden er

andre kasser med fund dukket op forskellige steder og blevet føjet til mængden af reddede fund.

I øvrigt genfandt og udgravede man de deponerede fund i Festung Quednau i 1999.

Nykatalogiseringen omfatter en rekonstruktion af de gamle protokolnummersystemer, identifikation af de mange genstande, som har mistet deres numre, rekonstruktion af fundkontekster, udgravningsplaner, negativer og meget, meget mere. Alle informationer samles i en stor database, der letter dette arbejde, men som endnu langt fra er afsluttet.

Redningsarbejdet omfattende arkivalierne er fremlagt af Horst Junker, Michael Malliaris og Horst Wieder, som selv stod for arbejdet. Man satsede i første omgang på at skabe struktur og orden i de 65 kister sammenhængsløse arkivalier og arbejdede ud fra følgende kriterier: arkivsikkerhed, holdbarhed og tilgængelighed. Mange lokaliteter havde skiftet navn eller administrativt tilhørsforhold mindst en gang i arkivets levetid, men samtidig var det mest hensigtsmæssigt at ordne arkivet geografisk. Ved udgangen af 2002 var arbejdet så langt, at arkivet kunne genåbnes og dermed lette arbejdet med at identificere det arkæologiske genstandsmateriale. Til trods for dette, er 10.000 genstande stadig ikke identificeret.

Hele gennemgangen af Prussia-samlingens skæbne og arbejdet med at rekonstruere samlingen på grundlag af enorme mængder i vekslende grad ødelagte eller manglende fund og arkivalier gør et dybt indtryk – et kæmpe puslespil, hvor man ikke ved, hvor mange brikker, der mangler, og hvor mange, der har mistet deres facon.

Bind 1 danner i et vist omfang udgangspunkt for Volker Hilbergs afhandling i bind 2, men man må være opmærksom på, at en del af den endelige materialeidentificering såvel som de kronologiske analyser ikke var til Hilbergs rådighed, da

han i perioden 1997-2001 skrev sin afhandling, om end han har forsøgt at revidere og opdatere visse, mindre dele.

Bind 2 omfatter således udelukkende Volker Hilbergs afhandling fra 2001. Hovedtemaet er en analyse af folkevandringstidens fjernforbindelser på baggrund af brandgravspladserne Daumen og Kellaren og de masuriske bøjlefibler fra disse to gravpladser og andre gravpladser i det masuriske/vestbaltiske område. Kapitel 1 behandler problemstilling og arbejdsgrundlag, kapitel 2 lokaliteterne Daumen og Kellaren, kapitel 3 forskningshistorie og kapitel 4 kronologi. I kapitlerne 5-8 analyseres og diskuteres fibeltypen fundet på Daumen og Kellaren eller i samme område med typemæssig oprindelse i andre regioner herunder mellemste Donauområde, Skandinavien, Vesteuropa samt visse slaviske områder. Endelig omfatter kapitel 9 konklusionen på analyserne af fiblerne set i relation til datidens kommunikations- og handelsruter og sociale relationer, samt slutteligen nogle tanker vedrørende tolkningen af Olsztyn-gruppen. Teksten efterfølges af et omfattende fundkatalog, fundlister, arkivdokumenter, litteraturfortegnelse og 37 tavler med billeder af 339 fibler fra regionen.

De masuriske fibler står de fleste skandinaviske arkæologer temmelig fjernt. Typerne virker trods visse ligheder med andre bøjlefibler fremmedartede, og hidtil har den primære introduktion til dette materiale været Nils Åbergs "Ostpreussen in der Völkerwanderungszeit" fra 1919. Hilbergs afhandling er derfor, uanset hvad der måtte være at kritisere, et kæmpe fremskridt for den arkæologiske forskning med henblik på at få en bedre forståelse af det vestbaltiske område i folkevandringstiden. Det vestbaltiske område omfatter regionen mellem floderne Weichsel og Memel, det nuværende nordøstlige Polen og Obl. Kaliningrad (det tidligere Königsberg).

Hilberg er overbevist om, at de fremmede træk i den materielle kultur hos Ol-

sztyn-gruppen ikke er udtryk for migration, men er resultatet af kommunikationsforhold ved den sydøstlige Østersøkyst og i baglandet. De fremmede bøjlefibler viser, at man bevidst signalerer sit forhold til et andet kulturområde, det være sig Skandinavien eller det merovingiske område. Med den slavisk-antiske horisont forstærkes derimod de egne træk fra stammeforbundet i den østeuropæiske skovzone. Dette bevidste valg betyder også, at anden import forsvinder ud af den materielle kultur i området. Sammen med andre forandringer på kontinentet fører det i løbet af 7. århundrede til, at den vestbaltiske elite mister kontakten med Vesteuropa. Kun kystzonen bevarer sine skandinaviske kontakter.

Volker Hilbergs afhandling giver en omfattende indsigt og struktur i et uoverskueligt materiale, om end kun hvad angår bøjlefiblerne, men det er en god begyndelse. Imitationsmodellen giver et interessant perspektiv, idet det ikke handler om dårlige håndværkere, men om at producere en genstand med den rette signalværdi. Fiblerne signalerede et tilhørsforhold og ikke en socialøkonomisk status. Det er også opløftende at få et arkæologisk materiale som det vestbaltiske diskuteret og tolket ud fra arkæologiske principper og ikke med udgangspunkt i de skriftlige kilder, som det arkæologiske materiale så forsøges indpasset i. I det store og hele synes jeg, at Hilberg er lykkedes med sit projekt. Det bliver spændende at se, om en forbedret kronologi kan bringe flere detaljer om udviklingen i området for dagen. Samtidig kan man heller ikke lade være med at tænke på, hvad intensiv detektorafsøgning i de vestbaltiske kystområder såvel som i Masurien ville betyde for fundbilledet i området. I de dele af Nord- og Mellemtyskland, hvor detektorafsøgning er tilladt, er der jo dukket interessante ting op, bl.a. er der i Altmark fundet store mængder sydiskandinaviske fibler fra 6.-7. århundrede.

Sammenfattende danner de to bind adgang til en viden om det vestbaltiske område, som længe har manglet. Og det er tungtvejende viden, der kommer på bordet. Bind 1 vejer godt 2 kg, medens bind 2 vejer knap 3 kg, og dermed er det ikke lige et par bøger, man tager med og læser i bussen eller toget eller sætter sig med i lænestolen. Og det er lidt en skam.

Karen Høilund Nielsen
Beder

Lis Helles Olesen, Henrik Dupont & Claus Dam: *Luftfotos over Danmark. Luftfotoserier i private og offentlige arkiver.* 92 sider. Holstebro 2011. ISBN 978-87-87522-07-6. Pris ikke oplyst.

Ved første øjekast ser "Luftfotos over Danmark" kedelig og grå ud, men det er ingenlunde tilfældet, når man tager den nærmere i øjesyn. I diverse danske arkiver har i mange år ligget en righoldig kilde til landets kulturhistorie, som kun i ringe omfang har fundet anvendelse i forskningen. Hvis man, som undertegnede, har prøvet at anvende dette fotomateriale til arkæologisk forskning, vil man vide, at et samlet overblik over luftfotografierne og deres placering har været savnet. Meget tid er gået med bare at skaffe sig dette overblik. Med denne bog i hånden er dette problem effektivt ryddet af vejen, så nu er det bare at dykke ned i materialet. Bogen er et mindre delresultat af Lis Helles Olesens fireårige forskningsprojekt "Fortiden set fra himlen – Luftfotoarkæologi i Danmark", som skal belyse luftfotoarkæologiens muligheder i Danmark. Hovedmålgruppen er da også arkæologer, men alle andre med kulturhistorisk interesse kan også drage nytte af bogen. Den indledes med et kortfattet afsnit om luftfotografiets historie, startende med enkelte billeder taget fra luftballoner og mindre driftsikre

flyvemaskiner, over militære lodfotooptagelser i forbindelse med de to verdenskrige og civile ditto fra 1960'erne og frem, og sluttende med de mange skråbilleder af landejendomme og landsbyer, som kan ses i mange private hjem på landet. Herefter følger et afsnit om hvilke arkæologiske spor, som kan findes på lodfotos. De omfatter gravhøje, marksystemer, volde, voldgrave, vejspor, samt panser- og skyttegrave fra anden verdenskrig. Alle de forskellige typer af spor er illustreret med glimrende eksempler. Dog er skibsvrag ikke nævnt, men også de kan findes på de gamle luftfotografier. Teksten er generelt befriende kort, præcis og informativ.

Resten af bogen er helliget en systematisk gennemgang af forskellige offentlige arkiver, myndigheder og museers beholdning af luftfotografier. De største arkiver er Det Kongelige Bibliotek og Kort- og Matrikelstyrelsen (KMS), som da også er mest detaljeret gennemgået. Specielt Det Kongelige Biblioteks samling er interessant, da den rummer flere millioner skråbilleder, som kan have interesse for andre end den primære målgruppe. En oversigt over KMS' samling af lodfotos findes desuden som kortbilag bagest i bogen.

Mange af de historiske luftfotografier er i forbindelse med strukturreformer blevet indscannet og gjort tilgængelige på forskellige webportaler, ligesom nye optagelser til stadighed lægges ud på diverse kommercielle hjemmesider, f.eks. Krak, degulesider, Google o.lign. De er under stadig forandring, men er glimrende beskrevet i et afsnit for sig. Til sidst findes et kort afsnit om udenlandske arkiver og adgangen til disse. Det drejer sig primært om engelske og amerikanske arkiver.

I tre særlige afsnit eller faktabokse findes uddybende informationer om Luftwaffes optagelse fra 1944 og Basic Cover 1954, to af de væsentligste vertikale luftfotoserier, og Den danske Højdemodel eller reliefkortene. Sidstnævnte er ikke decide-

rede luftfotografier, men en højdemodel af hele Danmark lavet på baggrund af en laserscanning optaget fra fly. Dette datamateriale kan ved hjælp af forskellige softwarepakker visualisere små forskelle i topografien, og er specielt velegnet til at lokalisere arkæologiske strukturer som gravhøje, gamle agervolde og voldsteder i skovområder, hvor normal luftfotografering ikke er mulig.

Undertegnede må på det varmeste anbefale bogen til alle museumsfolk, og forhåbentlig kommer den også til at figurere på universiteternes pensumlister, som sjældent indeholder noget om arkæologisk luftfotografering, og det store potentiale metoden rummer.

Michael Vinter
Moesgaard Museum

Martin Rundkvist: *Mead-halls of the Eastern Geats. Elite Settlements and Political Geography AD 375-1000 in Östergötland, Sweden.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Handlingar. Antikvariska serien 49. Stockholm 2011. 165 sider. ISBN 978-91-7402-405-0. Pris: 191 SEK.

Martin Rundkvist er kendt som en ung forsker, der er særdeles aktiv på en bred vifte af fronter. Det være sig både som forsker, blogger, udgraver, metaldetektør, skribent og redaktør. Her er han formidler og repræsentant for en tilbagevenden til de mere klassiske arkæologiske metoder, hvor empirien bliver sat i højsædet. Samtidig fjerner han sig derfor fra den svenske tendens, der i flere år er gået mod en omsiggribende teoretisk debat, hvor man til tider har skullet kigge langt efter de konkrete og nødvendige materiale gennemgange i publikationerne. "Mead-halls of the Eastern Geats" er således et konkret udtryk for Rundkvists traditionelt funderede tilgang

til arkæologien: Bogen er opbygget over en periode gennemgang af det tilgængelige fundmateriale fra en sluttet region, som i dette tilfælde udgøres af det lidt oversete Östergötland. Denne gennemgang bliver så efterfulgt af en opsummering og sluttelig en konkluderende syntese baseret på det fremlagte materiale. De enkelte kapitler dækker over en empirisk gennemgang over fundmaterialet fra henholdsvis sen romersk jernalder, folkevandringstid, vendetid og vikingetid og har derfor også samme struktur. De indledes med et afsnit om "Silver and Gold", et om "Imported goods", derefter "Weaponry" og, hvis de forekommer, også kapitler over andre fundgrupper eller historiske kilder. Ud fra en geografisk plotning og vurdering af de fremkomne grupperinger – *clusterings* – som de relevante fundkategorier danner, afsluttes kapitlet med, at Rundkvist laver en oversigt over de potentielle lokaliteter, hvor man kan formode at finde halmiljøerne: "Where were the Mead-halls?" Hele præmissen bag denne geografiske analyse af fundmaterialet er baseret på udsagnet: "Finds of precious metals are always interesting to plot on a map, as each one marks a spot where a powerful person has been" (s. 52). Sætningen er taget en smule ud af kontekst, men præsenterer alligevel bogens metodiske udgangspunkt. Det er en præmis, man kan diskutere, men det er i hvert fald et standpunkt, der er til at følge. Og idéen bæres også fint igennem i hele bogens empiri – fundenes "værdi" eller usædvanlige karakter bruges til at relatere dem til eliten, og fundenes placering bruges til at lokalisere de *clusters*, hvor eliten således må have opholdt sig. Årsagen til denne gruppes elitære status og mulighed for at anskaffe sig dyrebare objekter, mener Rundkvist skal findes i adgangen til ressourcerne eller monopol på samme. Et at de gennemgående analytiske resultater er fraværet af fund i de skovdækkede områ-

der af Östergötland – clusterne ligger alle på de delvist åbne slettearealer, der gennemskærer Östergötland. Derudover er der en svag tendens til at clusterne udviser overlap mellem romersk jernalder og folkevandringstid, men ændrer fordeling ved overgang til vendetid, og endelig forekommer clusterne langt mere talrigt ind i Vikingetid.

En af bogens pointer er de metaldetektorafsøgninger, som Rundkvist og hans kolleger har foretaget på en række lokaliteter, som behandles i bogen. Det skal her nævnes, at detektorafsøgninger i Sverige er af en helt anden størrelse end i Danmark. De er nemlig forbudte, og kun ved særlig tilladelse til fagpersoner kan man få lov til at afsøge med detektor. Derfor er bogens inkludering af detektorafsøgning også ganske usædvanlig for en svensk publikation. Ret beset er det altså et pionerarbejde, Rundkvist er i gang med her, og bogen må derfor også ses som en kommentar til den restriktive lovgivning omkring metaldetektorer, som begrænser (amatør)arkæologen, når der skal rekonstrueres. Selvsagt er metaldetektorafsøgning et vigtigt led i opsporingen af de værdifulde fundgrupper, som danner basis for bogens katalog og geografiske analyse, og der er altså en direkte linje fra skribentens arbejder i felten til behandlingen og fremlæggelsen i bogen. At denne *hands on* proces giver et solidt overblik over periodens genstande, mærker man i den vidende og velstrukturerede fundgennemgang.

Felt- og forskningsarbejdernes resultater bliver, som sagt, fremlagt i form af potentielle elitebosættelser de steder, hvor fundene samler sig. Fremlæggelsen af disse lokaliteter ligger i de individuelle periodeafsnit, og særligt de mere fund- og anlægsnære gennemgange fra vikingetiden fungerer godt. Et af de bedst beskrevne af disse er Vikbolandets position og funktion i vikingetidens stridigheder omkring

den begyndende kongemagt. Særligt Vikbolandets (ikke afklarede) historiske rolle i magtkampene mellem Svear og Göter bliver fint flettet ind i Rundkvists analyser af elitelokaliteterne. Vikbolandet er interessant, fordi det udgør den østlige del af Östergötland og derfor spiller en geopolitisk rolle i adgangen til havet og givetvis også til f.eks. transport og kontrol af ressourcer.

Netop ressourcerne, som Rundkvist opstiller som den basale parameter for elitebopladsernes opblomstring og velfærd, er dog svære at placere i flere dele af clusteranalysen. Ud over de sædvanlige problematikker med ændring i grav- og deponeringskikke osv., og derfor ændring i det arkæologiske materiale, hvorfor er der så tilsyneladende et abrupt skifte fra folkevandringstid til vendetid? Og hvilke ressourcer er det helt præcist, der er tale om – korn, træ, metaller, skind, eller taler vi om handelsmonopoler? Kort sagt, hvorfor ændrer clusterne sig gennem tid? Man savner således et *long durée* perspektiv på lokaliteternes indbyrdes dynamik.

Til sidst opsummeres lokaliteterne som et stedregister, "Gazetteer of Elite Settlements", hvilket udgør halvdelen af bogen, og som afsluttes af et kort listekatalog over fundene. I stedregisteret kommer en mere konkret beskrivelse af de metaldetektorafsøgninger, Rundkvist har været involveret i, for dagen og også de udgravninger, der knytter sig til henholdsvis bådgraven i Skamby, Stora Tolstad-højen og bebyggelsen i Sättuna. Den videbegærlige læser kan desuden besøge www.archive.org, hvor man kan læse udførlige udgravningsrapporter. Denne "service" ligger i direkte forlængelse af en af bogens kerne kvaliteter – tilgængeliggørelse af information. Rundkvist har samlet en masse data om Östergötlands (fund)historie og formået at få de mange dele samlet i en enkelt publikation på en meget spiselig og præsentabel facon. Der er

en række illustrationer, særligt af de detektorfund, Rundkvist selv har bragt på banen, og gennemgangen af fundene er overskuelig, men samtidig detaljeret.

Som bogtitlen antyder, tager Rundkvist en periode på over 800 år til gennemsyn i sin jagt efter de berømmede halbygninger. Resultatet er sammenlagt fire stolper! Desuden kan de ikke umiddelbart kobles sammen og da slet ikke til en halbygning. Det betyder, at man som nysgerrig og forventningsfuld læser efterlades med en næsten endnu større mangel på Östergötlandske haller, end da man påbegyndte læsningen. Titlen på bogen kommer derfor til at stå aparte og tendentiøs. Det skæmmer en ellers ganske glimrende gennemgang af det empiriske materiale fra perioden, og mentalt forskydes læserens fokus fra genstandene til jagten på (fraværende) haller. Denne jagt er i mine øjne helt unødvendig, og det samlede indtryk af bogen bliver derfor en smule forvirrende. Der er ret beset tale om en stor survey af de metalfund og anlægstyper fra Östergötland, som kan klassificeres til den elitære sfære samt gennemgang fra tre gravninger, forestået af Rundkvist selv, fra tre af de udpegede lokaliteter. Disse dele står stærkt i sig selv og burde og kunne sagtens bære en publikation uden den uforståelige reference til periodens halmiljøer. I realiteten fungerer bogen bedst, hvis man ser bort fra titlen og opfatter den som et pragmatisk og velstruktureret fundkatalog over den tidsramme, som bogen beskæftiger sig med, og her har den sine blivende kvaliteter. Desuden kan man håbe, at bogens slet skjulte og berettigede budskab om en opgradering af metaldetektorafsøgninger i Sverige kan blive indfriet. Det fortjener både bogen og svensk arkæologi.

Mads Dengsø Jessen
Nationalmuseet

Lothar Schulte: *Die Fibeln mit hohem Nadelhalter (Almgren Gruppe VII)*. 360 sider + 4 kortbilag og cd med 310 sider katalog. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte. Band 32. Neumünster 2011. ISBN 978-3- 529-01532-8. Pris: 50 euro.

De fleste arkæologer, der har praktisk erfaring med typologisk bestemmelse af fibler fra romersk jernalder, vil have oplevet problemer med anvendelsen af Almgrens klassiske typologi over romersk jernalders nordeuropæiske fibelformer fra 1897 og 1923, der stadig er det primære referenceværk for denne oldsagsgruppe. Nye typer er dukket op, eller den undersøgte fibula besidder træk, der placerer den midt mellem to eller flere afbildede fibler. Derfor bestemmer mange i dag fiblerne efter mere forsimplede hovedgrupper eller serier som Almgrens egen 4-delte gruppeinddeling af fiblerne med høj nåleholder: Serie 1 med fodknop, Serie 2 med lige afskåret fod, Serie 3 med lige overgang til foden og Serie 4, der omfatter mere monstrøse former, mens skandinaviske forskere også undertiden anvender Mackeprangs lokale inddeling af det danske materiale (1943), der kun adskiller sig fra Almgrens serier, ved at indeholde en væsentlig underinddeling af Serie 3, og undertiden ses også i skandinavisk litteratur referencer til Matthes (1931) eller Kuchenbuch (1938), samt Albrechtsen (1968) og Ethelberg (1990).

Lothar Schultes bog er et forsøg på en nyordning af en enkelt af Almgrens syv fibelgrupper, nemlig yngre romersk jernalders fibler med høj nåleholder. Det er et arbejde, der oprindeligt startede med en magisterafhandling og siden har ført til en doktordisputats. Der er altså tale om et imponerende langvarigt ægteskab med fibler med høj nåleholder, der har resulteret i nærværende publikation. Sammenlignet med Almgrens undersøgelse, der samlet omfattede 3.750 fibler, hvoraf de 504 hørte til gruppe VII, har Schulte undersøgt

3.788 nordeuropæiske fibler med høj nåleholder. Heraf har han fysisk undersøgt næsten 1.200 eksemplarer i de fire største danske museer (i alt 339 fibler fra samlingerne i Haderslev, Moesgård, Odense, Nationalmuseet), og desuden i Lund og i otte tyske og to hollandske museer, mens den resterende indsamling stammer fra en gennemgang af en lang række monografier og 280 forskellige tidsskrifter.

Bogen indeholder foruden indledning og resumé yderligere fem kapitler: en typologisk forskningshistorik, en kronologisk forskningshistorik, et kildekritisk kapitel, et kapitel, der i detaljer gennemgår de enkelte typer i Schultes nyordning, en diskussion af fiblernes kronologi og endelig et kapitel, der gennemgår fiblernes fremstilling og brug. Jeg skal i anmeldelsen her hovedsageligt koncentrere mig om det vægtige kapitel 5, der omhandler den nye ordning af fiblerne, og det vigtige kapitel 6 om deres datering og i særlig grad fokusere på de resultater, der har betydning for skandinavisk arkæologi, herunder fiblerne fra krigsbytteofferfundene. Betragtninger om sidstnævnte nævner Schulte allerede i sin indledning at have forlagt til et senere forskningsarbejde, og vi må altså vente på Schultes egen mening om konsekvenserne af hans nyordning.

Schulte lader sin indledning begynde med et citat fra Mildenerger (1970), at Almgrens fibler med høj nåleholder stadig mangler en moderne bearbejdning. Spørgsmålet er så, om Schultes bearbejdning kan kaldes moderne? Hvis man med moderne blot mener ny, så er svaret naturligvis ja, men metodisk må man i særdeleshed svare nej. Her er der tale om et meget traditionelt stykke intuitiv typologi baseret på forfatterens evne til at overskue og sortere det enorme materiale. Det har medført en næsten ensidig fokusering på et bestemt typologisk træk, nemlig bøjleens form, som det ordnende element, og har bevirket et resultat, der trods mange gode takter, ikke holder hele vejen i mål. Fra anmelderens

stol kan det undre, at Schulte ikke i stedet har anvendt en multivariat analyse af fiblernes attributter evt. kombineret med en udlinjeanalyse af fibelbøjleens kontur.

For at adskille fiblerne med høj nåleholder fra ældre romersk jernalders fibler, der undertiden også kan have tilnærmelser til høj nåleholder, opstiller Schulte de seks følgende kriterier: 1) Der er tale om toledede armbrøstfibler; 2) fiblerne er forsynet med en bøjle; 3) fiblerne har en nåleholder, der er højere, end den er bred; 4) nåleholderens sidder midt på foden med en tydelig kant på begge sider; 5) nåleholderen er udhamret og udgår fra foden; 6) foden rækker sjældent ud over nåleholderen.

Schulte demonstrerer, at alle de definitoriske elementer, der karakteriserer Almgrens gruppe VII, har rødder i ældre romersk jernalders fibeltraditioner, således både armbrøstkonstruktionen, at spiralens tværtråd er ført under bøjlen, den høje nåleholder, og fiblerne under Serie 1 og Serie 2 har i det hele taget klare typologiske rødder i ældre romersk jernalder. Det bør være et godt argument mod forskere, der hævder, at der er en grundlæggende betydningsfuld diskontinuitet mellem ældre og yngre romersk jernalder.

Schulte inddeler sit materiale i tre serier, der kan minde om Matthes typologi fra 1931, hvor bøjleens kontur også var det ordnende princip. Serie 1 udgøres af såkaldte knæfibelderivater, der udgør 10 % af materialet. Serie 2 er fibler med S-formet bøjle, der omfatter 60 % af fibelmaterialet, mens 27 % af fiblerne findes i Serie 3, der er fibler med direkte overgang mellem bøjle og fod ligesom Almgrens serie 3, men med en helt anden underinddeling. Traditionelt har man skelnet mellem fibler med fodknop og med lige afskåret fod som et typokronologisk kriterium, men det gør Schulte op med, idet fibler med fodknop og med lige afskåret fod forekommer i både Serie 1 og Serie 2, og endda i nogle tilfælde blandet sammen i de samme formvarianter. Det er altså allerede fra en vis afstand tyde-

ligt, at der er tale om en ny typologi, og det kan derfor undre, at Schulte har valgt fortsat at betegne fiblerne med A VII, for Almgrens Gruppe VII, hvorved man i fremtidig reference vil være nødsaget til f.eks. at skrive noget i stil med type A VII Lothar Shulte Serie 1, Form 5b. Nu vi er i gang med de små inkonsekvenser omkring navngivningen af typer, så synes selve variantnavngivningen at være lidt forvirrende. Formvarianterne under de enkelte serier, i alt 48 typer og i alt 57 varianter, er som antydnet navngivet med betegnelsen Form og et nummer. Undervarianterne kan derimod både have en bogstavbetegnelse som ovenfor og/eller en sted- eller regionsbetegnelse og under Serie 2, Form 15 opereres der pludselig med varianter med græske bogstavbetegnelser.

Mest overbevisende er inddelingerne af Serie 1 og 2, mens jeg generelt finder ordningen af Serie 3 for problematisk. Lothar Schultes Serie 1 betegnes, som nævnt: knæfibelderivater, altså fibler, der er typologiske afledninger af knæfiblerene fra Almgrens gruppe V. Fibelserien består af 358 fibler, der til fælles har et knæformet knæk på bøjlen, armbrøstkonstruktion og høj nåleholder. Serien er underinddelt i varianterne 1, 2, 3, 3a, 3b 3 Typ Angeln, 3 Typ Himlingøje, 4; 5a; 5b; 5c; 5 Typ Stendahl samt Einzelformen og Sonderformen. Fiblerne, hvis hovedudbredelse er i Elbeområdet og Friesland, er sjældne i Sydskandinavien. Umiddelbart virker inddelingen overbevisende, om end man kan vælge at være pedantisk overfor enkelte af fiblerne i gruppe A VII, 1,3; 1,5b (herunder et eksemplar fra Vimose og et fra Thorsberg) og heller ikke type 1,5c og type 1,5a Typ Stendal virker som helt homogene typer. For sidstnævnte gælder det dog i særlig grad det danske eksemplar fra fynske Skovgård, der også beskrives særskilt i teksten. Det vil også være vanskeligt i praksis at skelne mellem visse fibler under undertype 5b og undertype 5c. Allerede blandt disse typer er der antyd-

ninger af, at hvis man havde taget et andet typologisk valg som ordnende princip, f.eks. udformningen af spiralen eller bøjlens tværsnit, så ville man kunne have opnået andre typer.

Schultes Serie 2 består af 2.254 fibler, hvis bøjle knækker i to retninger, så konturen bliver mere eller mindre S-formet. Indledningsvist indeles materialet i seks bogstavgrupper med forskellige hovedudbredelsesområder: A: består af de tidlige former 1-6 med en vestlig udbredelse; B: formerne 7-14 med en udbredelse i Elbekredsen, C: de skandinaviske former 15-19 (og 20); D: de mellem- og østeuropæiske former 21-25, E: østeuropæiske former 26-27 og endelig fibler fra March-området (Niederösterreich) under form 28-31 og bogstav F. Det virker lidt forvirrende, at bogstaverne ikke anvendes igen, så måske burde Schulte her have holdt sig til en opstilling i punktform.

Det er ikke i alle tilfælde en helt logisk underdeling af materialet, der er opnået. Jeg har umiddelbart svært ved at forstå formerne 1 og 2 og dele af 3, variant Friesland under form 5; og Form 6. Blandt de seks tidlige former er det altså kun Form 4, der virker helt overbevisende. Mere overbevisende er de elbergermanske former 7-12, om end der også her er fibler i de mange plancher, hvis placering ikke virker helt logisk. Hvorfor er f.eks. type Thorsberg under Form 12 ikke placeret sammen med de meget lignende fibler under A VII, 1,1-3? Grænsen mellem de knæformede og S-formede fibler er undertiden meget vag, og man aner praktiske vanskeligheder i fremtidig brug af Schultes typologi. Til gengæld virker formerne 13 og 14 rimeligt overbevisende.

De skandinaviske typer omfatter hovedsageligt Almgrens figur 196-197 (Form 15), samt rosetfiblerne (Form 16-17). De mange underinddelinger af de simple fibler med lige afskåret fod (Form 15) virker ganske overbevisende. Rosetfiblerne er blevet inddelt flere gange de senere år med

resultater, der i nogen grad er sammenlignelige. Fælles for inddelinger hos såvel Anagrete Skjødts posthumt udgivne uddrag af sit speciale i nærværende tidsskrift årgang 2009; M. Przybyla og U. L. Hansens i "Worlds Apart – Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age" fra 2010 og Schultes inddeling er, at vi nu kan operere med adskillige regionale undertyper af rosetfiblerne, og at man nu ikke længere med nogen ret kan hævde som Birger Storgaard i 2001, at spredningen af denne type var udtryk for en sjællandsk magtelites imperiale ambitioner. Ingen af de jyske typer findes således på Sjælland, og blandt de jyske forekomster af rosetfibler er kun to af sjællandsk type. Der er desuden en udpræget bornholmsk-pommersk type og en østbaltisk variant. Schulte foreslår desuden, at de to norske eksemplarer, der indgår i hans katalog, bør opfattes som norske variationer over rosetfiblen, og han finder desuden anledning til at udskille en svensk variant. Det vidtstrakte sjællandske imperium bør da være opløst en gang for alle. Det må være en smagssag at vurdere, hvilken af de tre inddelinger, der fungerer bedst. Jeg hælder nok selv til at foretrække Przybyla og Hansens, hvilket måske især skyldes, at den inddrager et større materiale.

Den typologiske inddeling af små rosetfibler under Form 16a og Form 16b virker ved første øjekast ikke helt logisk, men skyldes den store fodskive, der karakteriserer variant b. Den er der imidlertid også flere af fiblerne under variant a, der har, og de to varianter er derfor ikke klart adskilte. Man kan samtidig undre sig over, hvorfor en fibula med meget stor fodskive fra Gammelmin, der er henført under Serie 2, Form 13, ikke hører til under Form 16b.

Form 18 er de Sydøsteuropæiske fibler, der undertiden regnes med til rosetfiblerne, men som reelt ikke har den store lighed med det skandinaviske materiale. Kun det nordpolske eksemplar fra Zydowo falder ikke helt naturligt ind i denne gruppe, og fiblen har da heller ikke med sikkerhed

høj nåleholder. Det er det heller ikke alle fiblerne i den meget heterogene Form 20, der har, mens Form 19, en lille gruppe fibler med udbredelse i Østersøområdet, kendetegnet ved et rektangulært skjold på bøjlen, ikke kan modsiges, hvis man ser bort fra det lidt tvivlsomme eksemplar fra Møllegårdmarken på Fyn. Form 21 kendetegnes ved sin trekantede eller trapezoide fod og kendes fra flere fund fra Slusegårdgravpladsen (Birgit Linds type 29/Mackeprang type VII b). Typen er dog ikke videre homogen.

Inddelingen øst- og mellemeuropæiske former 22-31 virker generelt overbevisende. For Form 24, der primært kendes fra Polen, men også spredte fund i Sydskandinavien er de to varianter betegnet som henholdsvis A VII 2, Form 24 og Form 24 Typ Lubiana på planchen Abb. 80, men Variante a og Variante b på udbredelseskort Karte 49 bag i bogen. Den slags redaktionelle fejl er der overraskende mange af i bogen. A VII 2, Form 26 er en næsten rent baltisk type, men kendes dog også fra Grødby på Bornholm og fra Hjørring, eksemplarer på langstrakte kontakter. Formerne 26 til 31 kendes slet ikke i det skandinaviske område.

Også Serie 3 deles efter bøjlen form (set fra siden), og her kommer logikken virkelig i vanskeligheder. Ældre inddelinger af materialet fra Almgren serie 3, Almgrens egen eller Mackeprangs enkle typologi er her helt opsplittet, og det er umiddelbart vanskeligt at acceptere hovedparten af de udskilte typer også fordi, definitioner som f.eks. "Fibler med jævnt bøjet bøjle" (s. 141f AVII 3, Form 2) eller "Fibler med udpræget bueformet bøjle" (s. 147f AVII 3, Form 4) er definitioner så åbne for fortolkning, at den praktiske brug af typologien for andre end Schulte selv er i alvorlig fare.

De vage definitioner er kendetegnende for bogen, og man ville have været godt hjulpet med nogle tabeller med definitions-kriterier for de enkelte typer. Bedst held synes der at være med varianterne un-

der Form 5 “med trådagtig bøjle”, hvor de udskilte varianter faktisk a til c, i mindre grad d, ligner hinanden på andre parametre end bøjleens form. Det gælder også varianter under Form 6, hvor bøjleens tværsnit, lidt inkonsekvent, er det definerende træk, nemlig fibler med massivt, rektangulært bøjletværsnit.

Ser man på udbredelsen af de enkelte typer og varianter under Serie 3 er der imidlertid i nogen grad tale om en udskillelse af regionale typer. I mindre grad for varianterne under Form 1 og Form 2, der findes overalt nord for Elben, mens Form 3 og 4's udbredelsesområder kun er den sydlige halvdel af Jylland, Slesvig-Holsten og Mecklenburg-Vorpommern. Den så overbevisende Form 5 er udbredt fra det sydlige Jylland og i det meste af Tyskland, mens udbredelsen af Form 6 i forhold til krigsbytteofferfundene er interessant, idet den stort set er begrænset til området omkring Elbes knæ (to eksemplarer fra Illerup og otte fra Thorsberg og eneste sydsandinaviske gravfund er fra Møllegårdsmarken, der i det hele taget, men ikke overraskende, er den skandinaviske lokalitet, der har suget flest fremmede fibelformer til sig).

I Schultes katalog indgår 35 fibler fra Thorsbergfundet, 10 fra Illerup Ådal og seks fra Vimose. Overordnet set er det interessant at bemærke, at der ikke er den store lighed i fibelsammensætningen mellem de to samtidige fund fra Illerup Ådal og Thorsberg. Illerup Ådal domineres af seks eksemplarer af den skandinaviske type A VII 2, 15, der til gengæld ikke er fundet i Thorsberg. Det nordtyske krigsbytteofferfund domineres af fibelformer, der er kendetegnende for området mellem Slesvig-Holsten og sydover, og samlet må der peges på en proveniens for fundets fibler i området omkring Elbens knæ. Det er da også i rimelig overensstemmelse med iagttagelser gjort af Ilkjær og Lønstrup. Hvad der måske er mere interessant er, at der også i Illerup er fundet flere af disse typer: Et eksemplar af type A VII 1,3 og A

VII 2,12, og som nævnt, to eksemplarer af type A VII 3,6. Det er næppe nok til at rokke ved den generelle skandinaviske proveniens for Illerup A, men det holder som fundets fem polske ildstål liv i debatten om krigeres mobilitet i yngre romersk jernalder. De seks fibler fra Vimose er næppe repræsentative nok til endelige konklusioner, men det er interessant, at fire af fiblerne knytter sig mere til Thorsbergfundet end til Illerup A, idet typerne A VII 1,5 og A VII 2, 14, der hver forekommer i to eksemplarer i Vimose, også findes i Thorsbergfundet, men ikke i Illerup Ådal. Det kan rokke ved antagelsen af den samme proveniens for Illerup A og Vimoses største ofring, der som bekendt er baseret på kammaterialet og de ens runeindskrifter. Der er således antydning af en kompleks problemstilling, som det kunne have været interessant at læse Lothar Shultes bud på løsningen af. Herfra må det indskydes, at diskussionen om opdelingen af Illerup A og B ikke kan betragtes som endegyldigt afsluttet, og at en del af løsningen på dette tilsyneladende problem måske skal søges her. Endelig er der to fibler i Vimosefundet, der hverken er fundet i Illerup Ådal eller Thorsberg. Typerne A VII 1,1 og A VII 2,3 dateres forsigtigt af Schulte til begyndelsen af yngre romersk jernalder, og de to fibler fra Vimose kan derfor stamme fra den store ofring fra Ilkjærs Våbengruppe 4, der altså er tidligere end de ovenfor diskuterede nedlægninger.

Dette leder naturligt over i en diskussion af det kronologiske kapitel. Den store opsplitning af materialet i mange undertyper medfører, at kun et fåtal af fiblerne kan dateres. For de Elbeermanske områder, er det på grund af den udbredte brandgravsskik ikke muligt at etablere en relativ kronologi baseret på genstandskombinationsgrupper. Et diagram i form af en kombinationsstatistik over fibler i elbeermanske grave viser dog en rimelig todeling af materialet. Mindre overbevisende er et lignende diagram over det polske materiale.

Det sydsandinaviske jordfæstegravsmiljø burde derimod være et godt udgangspunkt for en relativ kronologisk analyse. Schulte afviser imidlertid at anvende romersk import i en sådan kombinationsanalyse, idet han hører til den lejr, der mener, at importen havde en lang levetid i de germanske områder. Anmelderens egne (upublicerede) analyser viser imidlertid, at den romerske import er kronologisk signifikant, også i germanske gravfund. Schulte har på baggrund af sin afvisning af importens relevans valgt ikke at forfølge en etablering af en relativ kronologi, men vælger som ved de øvrige områder at opstille en kombinationsstatistik over Sydsandinaviske fibeltyper, der her antyder en tredeling af materialet. Det hævdes af Schulte, at fibler med høj nåleholder, i hvert fald af Serie 3, fortsat er i brug ud over de klassiske faser C1 og C2 og fremhæver selv den sjællandske grav fra Skjørringen (Store Heddinge), lollandske Rå Mølle og jyske Sejlflod, grav AE, der alle bør dateres til fjerde århundrede. Den betragtning er jeg helt enig i. Derimod er jeg noget tvivlende over for den påstand, at fibler med høj nåleholder har et tidligere udgangspunkt end overgangen til yngre romersk jernalder, fordi de er fundet i grave kombineret med genstandstyper, der generelt opfattes som hørende til ældre romersk jernalder. Da fibler med høj nåleholder er blandt de definerende genstandsgrupper i yngre romersk jernalder, er det måske snarere sådan, at dele af ældre romersk jernalders typporåd fortsat er i brug i begyndelsen af yngre romersk jernalder. Så kan man diskutere, hvornår denne overgang finder sted, men det vil nok blive vanskeligt at finde tilslutning til en datering væsentligt før den vedtagne omkring 150/60 e.Kr.

Her forsøger Schulte at anvende absolut kronologi som løftestang. I Tab. 4 findes et skema over gravfund med fibler med høj nåleholder og romerske mønter eller med dendrokronologiske dateringer. Forbeholdet mod romersk import er her knap så

stor, om end der tages fornuftige forbehold overfor f.eks. Hadrian-denaren i Skovgårde, grav 209. For tre grave med fibler af type A VII 2,15 (Nordrup, grav H, med en Antoninus Pius-denar (159-161), gotlandske Vallstenarum med en Faustina-denar (senest 176), og Slusegård, grav 1161, med en dendrokronologisk omkring 164 e.Kr.) finder Schulte dog et sådant sammenfald, at det får ham til at hævde en startdatering for denne fibeltype til anden halvdel af andet århundrede. Det står dog næppe til troende. Slusegård, grav 1161, indeholder våben fra Ilkjær's Våbengruppe 6, der er samtidig med Illerup, plads B. Den relativt ældre Våbengruppe 5 og den samtidige ofring fra Illerup, plads A kan allertidligst dateres til 205 e.Kr. Det ville derfor være vanskeligt at datere Slusegård, grav 1161, meget tidligere end 220'erne. Der må nok snarere stilles spørgsmålstegn ved, om tilfældige stykker dårligt bevaret træ uden splintved kan anvendes til andet end en *post ante quem* datering. Schulte stiller sig da også selv tvivlende over for en anden dendrokronologisk datering, der daterer Slusegård, grav 600, til ca. 208. Med sin rosetfibula af type A VII 17b burde den snarere dateres i anden halvdel af århundredet, og her henvises rimeligt til en møntdateret grav fra Uschakowo i Kaliningrad, der indeholdt en fibula af samme type og en aureus, der tidligst daterer graven omkring 270 e.Kr.

Endelig skal læseren ikke snydes for et par oplysninger fra kapitlet om fremstilling og brug. Kapitlet indeholder afbildninger af kendte fund af støbeforme og halvfabrikater samt nærfotos af bearbejdningsdetaljer og reparationer. Skjoldfiblen fra Broskov, grav D, med en repareret nåleholder opfatter Schulte kun med forbehold som en fibula med høje nåleholder, et forbehold jeg helt deler. Det er interessant, at mange fibler fra ældre romersk jernalder viser spor efter reparation, men at dette kun er konstateret på fire af de mange undersøgte fibler med høj nåleholder.

Fibler af jern er særligt karakteristiske for Fyn, Sydjylland, Angeln og Altmark, mens fibler af sølv er hyppigst forekommende i det Sydsandinaviske område. Alle steder er fibler af kobberlegering dog de almindeligste. Schulte nævner, at der kun er foretaget legeringsanalyser af fibler fra Oldenbrocker Moor og kastellet ved Zugmantel. Begge steder havde fiblerne et højt indhold af tin. Schulte kunne måske have nået at referere til Arne Jouttijärvis analyser af sjællandske fibler publiceret i "Wealth and Prestige. An analysis of Rich Graves from Late Roman Iron Age on Eastern Zealand, Denmark", der udkom i slutningen af 2009, og som viser, at de sjællandske fibler generelt har et højt indhold af zink.

Schulte argumenterer for, at rosetfiblerne fra Sorø, Sigersted og Værløse er fremstillede i samme værksted. Det virker som en rimelig konklusion, om end fotodokumentationen Abb. 125 ikke er helt skarp nok til at levere bevis for den påstand.

Symptomatisk for denne bog afsluttes den ikke med en konklusion, men blot med et resumé. I sammenligning med de ovenfor anførte indvendinger er denne mangel måske nok bogens største. Uden at ville kolportere en stereotyp opfattelse af arkæologiens forskningstraditioner, er det vanskeligt at forestille sig, at en omfattende typologisk afhandling dedikeret til et så snævert emne som denne bog ville kunne blive skrevet af en dansk arkæolog. Det er ikke for at fremhæve dansk arkæologisk fortræffeligheder, der med et ben i såvel angelsaksisk som tysk forskningstradition har det med at være ufuldkommen i begge, men bogen her er et strålende eksempel på den gængse opfattelse af tysk forskningstradition, (som mange tyske arkæologer heldigvis er i færd med at arbejde sig ud af), og som forstærkes af Schultes indledende citat fra L.S. Kleijn (1993), nemlig at arkæologiens tre søjler udgøres af typologi, kronologi og korologi. De tre søjler er således, hvad man får fra denne bog, men havde man forventet længere teoretiske diskussi-

oner, metodeudvikling eller sågar kulturhistoriske betragtninger med udgangspunkt i de opnåede typologiske og kronologiske resultater, så vil man lægge bogen fra sig i skuffelse. Jeg hører til dem, der mener, at typologisk og kronologisk forskning bestemt er berettiget og til stadighed vil kunne føre til en langt mere præcis opfattelse af forhistorien, men jeg mener også, at man bør kunne kræve, at forskeren udfordrer sig selv og sin specialviden og på baggrund af den forpligter sig til at gøre sig betragtninger om forhistorien, der rækker ud over det studerede materiale.

Trods alt er bogen udtryk for en imponerende bedrift. Der er tale om en kæmpe stykke indsamlingsarbejde og et meget langvarigt analysearbejde. Alene på grund af de mange afbildede fibler, jeg talte i omegnen af 650, vil Schultes bog blive et referenceværk for fremtiden. Men den opstillede typologi vil næppe tilfredsstille alle, og de vage definitioner vil frem for alt gøre det vanskeligt at anvende den i praksis. Typologien vil næppe erstatte de eksisterende, men en del af de udskilte typer vil uden tvivl komme til at indgå i den kaotiske underskov af typologier over romersk jernalders fibler, der allerede eksisterer.

Rasmus Birch Iversen
VejleMuseerne

Annette Siegmüller: *Die Ausgrabungen auf der frühmittelalterlichen Wurt Hessens in Wilhelmshaven. Siedlungs- und Wirtschaftsweise in der Marsch. Mit Beiträgen von Käthe Scheer† und Udelgard Grohne, Friederike Bungenstock, Wolf-Rüdiger Teegen und Michael Schultz. Rahden/Westf.: Leidorf 2010. ISBN 978-3-86757-331-3. Pris ikke oplyst.*

Med udgivelsen af ovenstående bog indleder det hæderkronede Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, NihK, en ny skriftrække, "Studien zur

Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet". Serien vil udgive monografier. Samtidig lanceres til trykning af mindre arbejder tidsskriftet "Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet". Begge afløser den velkendte "Probleme der Küstenforschung". I betragtning af den gennemgående høje kvalitet, som har præget denne serie, tror jeg, man kan forvente mange kommende kvalitetspublikationer fra denne front.

Den foreliggende bog på 289 sider er en grundig publikation af udgravningerne på værftet Hessens i den vestlige udkant af den langt yngre by Wilhelmshaven i Niedersachsen. Bogens hovedafsnit udgøres af en traditionel, men kvalitetsfuld fremlæggelse af en række udgravningskampagner på værftet. Efter fremlæggelse af udgravningernes historik, metode og efterbehandling følger præsentationen af de mange velbevarede anlæg samt et omfattende og velbevaret fundmateriale. Bogen afsluttes af to mindre palæo-økologiske artikler samt en antropologisk artikel omhandlende et af de bedst kendte fund fra udgravningen: et spædbarn begravet ved siden af ildstedet i et hus fra o. år 700.

Udgravningerne fandt sted i perioden 1938-63, afbrudt af anden verdenskrig, og blev ledet af først W. Haarnagel og siden W. Reinhardt. De første udgravninger vakte opsigt blandt andet på grund af de særdeles gode bevaringsforhold for organisk materiale, men siden hen skulle det vise sig, at udgravningerne på værftet Hessens blev overstrålet af primært de berømmede kampagner på værfterne Feddersen Wierde (1955-63) og Elisenhof (1957-64). Det har været tilfældet til i dag og har ydermere haft den konsekvens, at både dokumentation og fundmateriale fra Hessens-værftet har lidt betydelige tab under glemselsperioden. Med andre ord synes der at have været en del at rydde op i for forfatteren, men trods åbenlyse mangler i dokumentationsmateriale lykkes det at samle de mange løse ender.

Den samlede udgravningsflade udgør omkring 750 m², som blev udgravet over et langt tidsrum. Metoden var den da fremherskende med afgravning i kunstige lag, som fjernes ned til forud fastlagte niveauer. Hvis alle lag lå vandret, ville det være en god metode, men det er som bekendt oftest ikke tilfældet. Det anslås, at omkring en fjerdedel af hele værftet er udgravet.

Bebyggelsen på Hessens opstod i tiden omkring år 600 og anlagdes direkte på marskoverfladen i kote 0,70 m o.NN. Hurtigt opstod fire gårdsenheder bestående af små treskibede langhuse (Wohnstallhäuser), omkring 5 m brede og 10-15 m lange, som samler sig omkring en kunstigt anlagt regnvandsdam (Fething), som helt frem til det 20. århundrede var et fast element i de lavtliggende marskgårdes landbrug. Bebyggelsesstrukturen fastholdes igennem de følgende faser frem til omkring år 900, hvor bevaringsforholdene i lagserien ikke længere gav mulighed for at afdække mere eller mindre komplette husomrids. Værftet var dog fortsat bebygget af flere gårdsenheder frem til det 13. århundrede. Senere svandt bebyggelsen ind til en enkeltgård, som lå på stedet til op i 1800-årene.

Dateringerne af bebyggelsesfaserne baserer sig udelukkende på fundmaterialet, primært keramikken. Det kan ærgre, at en mængde dendrokronologiske prøver er gået tabt, og at mangler i dokumentationen kun i begrænset grad giver mulighed for at koble det udgravede fundmateriale med de registrerede anlæg.

Til beskrivelse af bebyggelsesudviklingen har forfatteren sammentegnet en række oversigtsplaner visende de enkelte faser. De ældre fasers fine bevaringsgrad fremgår tydeligt, men det er en mangel, at tegningerne ikke i konsekvent grad viser yngre forstyrrelser. Dette kan igen skyldes forhold i originaldokumentationen. De velbevarede hustomter giver mulighed for detaljerede studier af byggeteknikken, og

læseren kan i detaljer følge husene gennem forskellige ombygninger og funktionsændringer, som kun lader sig aflæse i kraft af de særlige bevaringsforhold i værftets lagserie. Det er tankevækkende læsning, hvis man, som de fleste danske arkæologer, er vant til, at kun hullerne efter huse- nes nedgravede dele er bevaret. På Hessens er påvist huse, hvor stald og beboelse byttes rundt, og i ét tilfælde, (Hus 5aII) fandtes en omdiskuteret, indbygget tømmerkonstruktion, hvis formål skulle være at give mulighed for at trække en fladbundet båd ind i huset, som altså skulle have fungeret som et bådehus.

Et gennemgående træk, når man betragter husresterne på Hessens (og mange andre steder), er, at fortidens anvendte tømmerdimensioner er betragteligt spinklere, end det man typisk vælger, når man i dag rekonstruerer fortidens huse.

De løbende forhøjninger af værftet ske- te ved tilførsel af klægtør og ophobning af møddingslag. De fugtige jordmasser har bevaret et omfattende, organisk fundmateriale, og her er der virkelig mulighed for at studere alt det, som går tabt under dårlige bevaringsforhold. Dele af fundkomplekset er tidligere publiceret og præsenteres derfor kun i oversigtlig form. For blot at give ét eksempel på værft-arkæologiens potentiale kan nævnes, at der fra Hessens-udgravningerne foreligger 202 stykker tekstil primært fra 7. og 8. århundrede. Hvor mange stykker fra denne periode findes der mon i hele Danmark?

Det samlede indtryk af bebyggelsen i Hessens gennem perioden 7.-13. århundrede er, at der er tale om beskedne gårde uden store indbyrdes forskelle baseret i høj grad på det kvæg- og fårehold, som marskengene er så velegnede til. Det jævne præg understreges af, at der blandt de 9.300 keramikskår kun optræder 55 importerede, ca. 0,6 %.

Med publikationen af udgravningerne i Hessens er det lykkedes forfatterne at samle et meget heterogent materiale til et sam-

menhængende værk. Udgravningernes omtumlede historik samt et spredt og delvis bearbejdet fundmateriale har ikke gjort opgaven nem, men den er gennemført med den grundighed, som præger mange tyske publikationer, og som dansk arkæologi kunne tage ved lære af.

Antallet af værfter i det nuværende Danmark begrænser sig til en mindre gruppe i Tønder- og Ballummarsken med Misthusum ved Skærbæk som det nordligste. De synes anlagt senere end i de sydligere marskegne, men vi mangler i Danmark nye undersøgelser, som kan udbygge vores viden om den nordligste udløber af marskens fascinerede bosættelsesmønster på små kunstige forhøjninger anlagt på marskfladerne med havet som nærmeste nabo.

Morten Søvsø
Sydvestjyske Museer

Katrin Struckmeyer: *Die Knochen- und Geweihgeräte der Feddersen Wierde. Gebrauchsspurenanalyse an Geräten von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter und ethnologische Vergleiche.* Feddersen Wierde 7. Studien zur Landschafts- und Siedlungsgeschichte im südlichen Nordseegebiet 2. Rahden/Westfalen 2011. 259 sider. ISBN 978-3-86757-332-0. Pris: 370 DKK.

Med Katrin Struckmeyers nu publicerede ph.d.-afhandling er endnu et vigtigt skridt taget i bearbejdningen og fremlæggelsen af materialet fra den kendte nordtyske værftsbebyggelse Feddersen Wierde.

Feddersen Wierde blev udgravet mellem 1955 og 1963, hvor der blev afdækket en bebyggelse i otte faser dateret fra 1. århundrede f.Kr. til den sene middelalder med en pause i bosættelsen i det 5.-7. århundrede e.Kr. Bopladsen blev oprindeligt anlagt på en strandvold, men ved bevidst opbygning udviklede den sig til en egentlig værftsboplads. De tykke organiske lag med et iltfattigt miljø har gjort bevarings-

forholdene på lokaliteten helt ekstraordinære, og mange genstandsgrupper, som ellers er forsvundet på jernalderens boplads-er, kan derfor studeres her.

Det er nærværende bog et godt eksempel på. Bogens udgangspunkt er et studie af de ca. 1.300 redskaber og genstande af ben, tak, horn og elfenben, som er fundet på bopladsen. Afhandlingen tager på denne måde fat i behandlingen og tolkningen af et materiale, som ellers ofte bliver overset, sandsynligvis fordi det sjældent er bevaret.

Bogen er bygget systematisk op med en indledning, der forklarer konteksten for fundene og de metodiske forudsætninger for undersøgelsen. Som metode er valgt en frugtbar kombination af slidsporsanalyser og eksperimentalarkæologiske forsøg, hvor redskaberne undersøges i mikroskop for slidspor, som derefter sammenlignes med eksperimentelt fremstillede slidspor. De enkelte genstandstyper gennemgås hver for sig ud fra en forudgående typologisk inddeling. Derudover sammenholdes resultaterne med lignende redskaber fra andre boplads-er og med etnografiske og historiske eksempler. Dette munder ud i en tolkning af redskabets oprindelige brug og funktion. Efter analysen sættes tolkningen af redskaberne i relation til udnyttelsen af råstoffet, produktionen af redskaberne og den rumlige udbredelse af fundene. Endelig sammenholdes fundene og genstandssammensætningen fra Feddersen Wierde med fund fra lignende lokaliteter. Bogen afrundes med et omfattende katalog over ikke kun genstandene fra Feddersen Wierde, men også over redskaber fra lignende lokaliteter i Nordtyskland og det nordlige Holland. Kataloget afsluttes med 36 tavler med fotos af udvalgte eksempler på hver genstandsgruppe, samt eksempler på de eksperimentelt frembragte slidspor.

Ben-, tak- og hornredskaberne er en broget gruppe af redskaber. De er typologisk opdelt i 26 genstandstyper, der strækker sig fra redskaber med meget lidt tilvirkning, men hvor selve knoglens form

udnyttes, til finere genstande som tre-lags benkamme og bennåle. Gennem analysen identificeres de forskellige redskaber, som redskaber brugt i pottemageriet, redskaber til specifikke tekstilopgaver især i forbindelse med hørstof, redskaber til bearbejdning af skind, jordredskaber og som redskaber til fletning af kurve, samt personligt udstyr. Samlet giver genstandene på denne måde et bredt indblik i den vifte af redskaber og aktiviteter på bopladsen.

Den gennemarbejdede analyse og grundige gennemgang giver god mulighed for at bruge undersøgelsen til videre sammenligninger med eget materiale. Bogens største styrke er dog den valgte metode, hvor eksperimentalarkæologiske forsøg spiller en vigtig rolle. Ved at forfatteren selv har udført forsøgene og derved anvendt de enkelte redskaber på forskellige måder og på forskellige materialer, giver det en særlig *hands-on*-tilgang til redskaberne, der gør beskrivelsen af redskaberne og de opgaver, de har indgået i, meget levende. I analysen er der således ikke kun tænkt slidspor ind efter den opgave, som redskabet har været brugt til, men også slidsporet efter selve håndteringen og den betydning, som selve bevægelsen af redskabet har haft for slidsporene. Alt i alt giver analysen et forfriskende nyt perspektiv på de analyserede redskaber og åbner op for den brede vifte af opgaver, som har udfyldt hverdagen. Analysemetoden gør opgaverne konkrete ved ikke bare at beskrive opgaven overordnet, men helt ned til de enkelte bevægelser. At redskaberne beskrives så indgående, gør det tydeligt, at aktiviteter, som ellers oftest beskrives overordnet som "tekstilhåndværk", "skindbearbejdning" etc., i virkeligheden består af en lang række arbejdsopgaver, som hver har krævet sine redskaber, sin viden og sit hånddelag.

Hvor tolkningen af de enkelte redskaber er god og levende, giver den oprindelige udgravningsmetode dog problemer for koblingen mellem redskaberne og den øvrige boplads. Feddersen Wierde blev i sin

tid udgravet efter tysk standard med kunstige niveauer på 20-30 cm i 5x5m kvadrater. Alle genstande blev således indmålt i kvadrater og niveauer, men da et kunstigt niveau ofte berørte flere bosættelsesfaser, betyder det reelt, at genstandene ikke kan relateres direkte til en bestemt bosættelsesfase hverken dateringsmæssigt eller rumligt.

Af den grund er det begrænset, hvor meget der kan siges om den enkelte fases redskabsinventar og om udviklingen inden for ben- og takredskaberne over tid. Den rumlige udbredelse af fundene kan også kun præsenteres som et kort over fundtætheden fordelt på 5x5m-kvadrater, men uden øvrig reference til de udgravede hustomter, hegn, anlæg m.m. De problemer, som den valgte udgravningsteknik giver, er som sådan ikke noget, forfatteren kan dadles for, men det kan undre, at de problemer, som skabes for den videre tolkning, ikke bliver diskuteret i højere grad. Især da den betyder, at koblingen mellem redskaberne, de aktiviteter, som de har indgået i og selve bopladsen, som ellers ville have underbygget den levende beskrivelse af redskaberne, kommer til at stå ret svagt.

En diskussion, som til gengæld bliver taget op for at sætte redskaberne ind i en større kontekst, er produktionen af redskaberne; hvordan lavedes de, hvilke råstoffer blev anvendt, og hvilken karakter havde redskabsproduktionen. Konklusionen er, at de fleste ben- og takredskaber blev produceret på – og til – den enkelte gård. Det er kun for visse genstandsgrupper (som f.eks. kammene), hvor man kan tale om en egentlig specialisering og eventuel udveksling. Som læser sidder man dog tilbage med en følelse af, at der var flere vigtige spørgsmål, som også kunne have været diskuteret, men som desværre er blevet fravalgt eller overset, som f.eks. hvem der brugte redskaberne, i hvilken grad og hvor vigtig en del af det almindelige redskabsinventar ben- og takredskaber reelt har udgjort. Man kunne også have ønsket, at forholdet mellem redskaber med multi-

funktion og redskaber, som kun har én funktion, blev diskuteret lidt mere indgående ud fra de udførte analyser og med en kildekritisk vinkel.

I opsætningen af bogen havde det været ønskeligt, om der var lidt flere illustrationer i forhold til tekstens længde, f.eks. kunne en oversigtsplan over lokaliteten, billeder fra de eksperimentalarkeologiske forsøg eller rekonstruktionstegninger af arbejdsituationerne måske have vejet op på nogle af ovenstående kritikpunkter. De illustrationer, som er medtaget, er dog alle relevante for forståelsen og vurderingen af tolkningen.

På trods af de nævnte kritikpunkter er bogen et rigtig godt eksempel på, hvordan man bl.a. ved at inkludere eksperimentalarkeologiske forsøg i analysemetoden kan komme ud over den rent deskriptive bebyggelsesarkæologi og dermed skabe et bedre udgangspunkt for at tænke mennesker og liv ind i tolkningen af fortidens bopladser. På denne måde lever bogen også op til den forpligtelse, som en lokalitet med de bevaringsforhold og genstandsfund, som findes på Feddersen Wierde, lægger op til. Analysen af de velbevarede genstande af ben, tak, horn og elfenben giver et mere fuldstændigt billede af den materielle virkelighed, der har eksisteret for det fortidige menneske, og kan dermed være med til at give en dybere indsigt i fortidens hverdag – også på knap så velbevarede lokaliteter.

Anna S. Beck
Køge Museum

Karsten Vibild: *Kirke i købstad. Ny historie om gammelt hus. Køge Sct. Nicolai.* Køge 2011. 176 sider. ISBN 87-90299-25-5. Pris: 248 DKK.

Når man læser titlen, er der ikke meget, der tilkendegiver, at dette er det publicerede resultat af flere års restaureringsarbej-

der på kirken i Køge. Dette til trods er indholdet af overordentlig interesse og relevans. Kirken er et gammelt hus, der stadig rummer centrale funktioner for lokalsamfundet, og som derfor ofte befinder sig i interessefeltet mellem kulturarv, bevaring og moderne brug, hvilket i høj grad stiller krav til undersøgelse og dokumentation af ombygninger og restaureringer. I den henseende står Karsten Vibilds bog som et centralt led i formidlingen af dette til såvel fagfolk som den bredere befolkning.

Forfatteren redegør i sit forord for bogens inddeling og kapitlernes overordnede indhold, hvilket er ganske udmærket, eftersom indholdsfortegnelsen ved første øjekast er rodet. Samlet består bogen af 18 kapitler foruden forord, efterord og enkelte lister (tidstavle, personalia og litteratur). Ifølge forordet er brødteksten samlet i fire overordnede dele. Første del udgøres af en række indledende kapitler og overordnede synspunkter. Anden del omhandler restaureringsarbejdet på kirkens ydre. Tredje del omhandler restaureringen af kirkens indre, mens den fjerde del rummer lidt forskellige betragtninger om alt fra gotikkens æstetiske værdi til kirkens krematoriebygning. Anden, tredje og fjerde del indledes af en såkaldt mosaik – et kort stykke svært forståeligt prosa.

Bogens første del består af tre kapitler. Det første tager udgangspunkt i forskellige tilgange til restaureringsbegrebet og giver et kort rids af restaureringsetikkens historie fra Viollet-le-Duc og John Ruskin til Venezia charteret og Johannes Exner. I forlængelse af denne gennemgang fremlægger forfatteren sit eget standpunkt, der i høj grad tager udgangspunkt i en proceshistorisk tilgang til restaureringsarbejdet. Dernæst præsenteres kort menighedsrådet, dets sammensætning og rolle i forbindelse med bygningens vedligehold. Første del afsluttes med en præsentation af kirkebygningen, kilderne til denne, bygningshistorien samt en kort gennemgang af tidligere restaureringer. Skønt kapitlet ikke

bringer meget nyt i forhold til Danmarks Kirkers beskrivelse fra 1944, udgør det en udmærket pædagogisk base for forståelsen af de kommende afsnit om selve restaureringsarbejdet.

Bogens anden del, der blot tæller et enkelt kapitel, omhandler restaureringen af kirkens ydre. Her behandles således facademurværk og vinduer samt tagværket.

Tredje del, der med 11 kapitler tillige er den længste, omhandler restaureringen af kirkens indre – alt lige fra hvælv til inventar gennemgås minutøst. Ganske detaljeret præsenteres således objektets forfatning før restaureringen, eller de konkrete ønsker til ombygninger som menighedsrådet har efterstræbt, hvorefter udformningen af restaureringsforslag og ansøgninger omtales. Dernæst bliver den konkrete sagsbehandling (og det ofte tætte samarbejde mellem tegnestuen, menighedsrådet, stiftsadministrationen og Nationalmuseet) gennemgået, tillige med det endeligt godkendte restaurerings- eller ombygningsforslag. Den faktiske arbejdsgang i forbindelse med restaureringen bliver derefter beskrevet såvel som det endelige produkt. Billedmaterialet bliver i den forbindelse anvendt til at anskueliggøre arbejdsprocessen og resultatet med brug af fotos fra før og efter restaureringsarbejdet, en præsentationsform der i udgangspunktet er meget pædagogisk. I de tilfælde, hvor en decideret ombygning godkendes, bliver (bygningens) arkæologiske undersøgelser ofte kort omtalt. For interesserede i lokalsamfundet samt rigtige restaureringsentusiaster er indholdet i disse kapitler ganske interessant, men for andre kan det måske virke lidt teksttungt.

Efter gennemgangen af det egentlige restaureringsforløb følger en længere "mosaik", der udgøres af en række tanker og betragtninger om den gotiske arkitektur. Ligeledes præsenteres en kort (og diskutabel) udlægning af gotikkens udviklingsforløb. Der fremlægges, at klostret i Monte Cassino (som i øvrigt fejlagtigt omtales som et

cistercienserkonvent) skulle udgøre det formidlende led i en nærmest migrationistisk spredning af gotikken, en udlægning som jeg næppe tror på er rigtig, og som under alle omstændigheder er meget stærkt forenklet. Set i relation til bogens fokus på den samtidshistoriske skildring af et restaureringsforløb forekommer dette kapitel formålsløst. Efter mosaikken følger få kapitler om øvrige arbejder på kirkens tilknyttede bygninger, herunder præstegårde, krematorium og sognegård.

Bogens samlede indhold synliggør de forskellige problemer, der opstår, når modsatte interesser i forbindelse med bevaring og den fortsatte moderne brug kolliderer. I den kontekst er bogen ganske interessant, selvom indholdet er meget specifikt. Man kunne have ønsket, at forfatteren havde bredt perspektivet mere ud og var gået dybere ind i den overordnede problematik om bevaring kontra brug.

På trods af de interessante problemstillinger er den samlede fremstilling meget rodet. Det er svært ud fra indholdsfortegnelsen alene at skabe et overblik over tekstens niveauer. Forfatteren gør dog i forordet opmærksom på, at bogens enkelte kapitler sagtens kan læses hver for sig, men en stor del af den samlede forståelse for restaureringsforløbet og dets problemer, tilgange og løsninger bliver således ikke anskueliggjort.

Ligeledes må der stilles spørgsmålstejn ved den markante sondring mellem restaureringen af kirkens ydre og restaureringen af det indre. Sondringens argument – at det ene viser kirkens billede mod byen, mens det andet er fokuseret på kirkens rum – forekommer kunstig og forvirrende. Endnu mere forvirrende bliver det, når restaureringen af tårnet og dets kamtakker samt kirkegården omtales i samme del som kirkens indre og inventar!

En særligt hård kritik må rettes mod bogens layout. Billederne er for små og uskarpe, og relevansen af flere må betvivles. Eksempelvis viser figur 13 en udskrift

fra en synsrapport – indholdet af denne rapport er givetvis ganske interessant, men da den er blevet nedskaleret fra (formentligt) A4-format til sølle 4,7x3,3 cm, er figuren ganske ulæselig. Sådan er det desværre for hovedparten af bogens 221 nummererede figurer. Det havde været forventeligt, at en arkitekt netop forstod vigtigheden af et detaljeret og skarpt billedmateriale. Ligeledes er der for tekstens vedkommende problemer i forbindelse med håndteringen af afsnitsinddelinger. De manglende blindlinjer eller indrykninger af første linje besværliggør i høj grad læsningen, og i forord og efterskrift er margenbredden minimal, hvilket gør linjerne for lange og teksten uoverskuelig. Et positivt træk ved bogens fysiske fremtoning er dog den behagelige indbinding.

Bogen burde have været genstand for en grundigere korrekturlæsning. De mange kommaterings-, stave- og slagfejl giver indtrykket af et ufærdigt og uprofessionelt produkt.

Det er prisværdigt, at arkitekten bag mere end 20 års restaureringsarbejder på Køge Sct. Nicolai fremlægger sine overvejelser og resultater i publiceret form, et initiativ som forhåbentligt vil danne skole for flere andre restaureringsarkitekter. Dels giver det for lokalsamfundet et indblik i det store forvaltningsarbejde, som kirkerne brug og bevaring afstedkommer, dels dokumenterer det den nutidige forandringsproces, som kirkerne gennemgår. Og i modsætning til deciderede restaureringsrapporter, der ofte ganske nøgternt redegør for restaureringens omfang og karakter (ifald de eksisterer), får vi her arkitektens egne vurderinger og tanker, hvilket på sin vis er ganske aktuelt.

Morten Larsen

Middelalder- og Renæssancearkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet